

vindicem, si vixero, studebo. Non is sum, qui me A audacter, Dodwellum veritatis amore, cæteros as-
iis, quos nominavi, viris doctrina longe inferio- siduitate et diligentia me superaturum esse, spon-
rem esse nesciam. Idem tamen, nimis fortassis deo.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

AD NATIONES

LIBRI DUO.

LIBER PRIMUS.

1. Testimonium ignorantiae vestrae, quae iniquita- B tem dum defendit, revincit, in promptu est, quod omnes, qui vobiscum retro ignorabant et vobiscum oderant, simul eis contigit scire, desinunt odisse qui desinunt ignorare, imo fiunt et ipsi quod oderant, et incipiunt odisse quod fuerant. Adeo quotidie adolescentem numerum Christianorum ingemitis. Obsessam vociferamini civitatem; in agris, in castellis, in insulis Christianos; omnem sexum, omnem ætatem, omnem denique dignitatem transgredi a vobis quasi detrimento doletis. Nec tamen hoc ipso ad æstimationem alicujus latentis boni animos promovetis; non licet rectius suspicari, non libet propius experiri; hic tantum curiositas humana torpescit. Amatis ignorare, quod alii gaudeant invenisse; mavultis nescire, quia jam odistis, quasi certe non odituros vos sciatis. Atquin, si C nullum erit odii, reperietur optimum utique ab injustitia priore discedere; sin vero causa constiterit, nihil odio detrahetur, quod adeo amplius justitiæ scientia cumulabitur, nisi si emendari pudet aut excusari piget. Scio plane, qua responsione soletis redundantiae nostræ testimonium convenire: non utique eo bonum præjudicari, quia plerosque convertat et sibi rapiat, inquitis. Novi demutationem mentis et malas partes. Quot desertores bonæ vitæ? quot transfugæ in perversum? Multi bona fide, imo jam plures pro extremitatibus temporum. Verum deficit adæquatio comparationis istius. Nam de malo ita constat apud omnes, ut ne ipsi quidem rei, qui ad malum transeunt et a vobis in perversa divertunt, defendere malum pro bono D audeant. Turpia timori, pudori impia habent;

denique gestiunt latere, devitant apparere, trepidant deprehensi, negant accusati; ne torti quidem facile aut semper confitentur, certe damnati mœrent; exprobrant etenim quod erant in semetipsos: malæ mentis ab innocentia transitum vel fato imputant; adeo nolunt suum esse, quia malum negare non possunt. Christiani vero (1) quid tale consequuntur? Meminem pudet, neminem pœnitet, nisi tantum pristinorum. Si denotatur, gloriatur: si trahitur, non subsistit. Si accusatur, non defendit; interrogatus, confitetur; damnatus, gloriatur. Quod hoc malum est, in quo mali natura cessat?

2. In quo ipsi etiam contra formam indicandorum malorum judicatis. Nam nocentes quidem perductos, si admissum negent, tormentis urgetis ad confessionem, Christianos vero sponte confessos tormentis comprimitis ad negationem. Quæ tanta perversitas, ut confessioni repugnetis, tormentorum officia mutetis, gratis reum evadere, invitum compellentes negare? Præsides extorquendæ veritatis, de solis nobis mendacium exquiritis, ut dicamus nos non esse quod sumus. Opinor, non vultis nos malos esse, ideoque gestitis de isto nomine excludere. Sane cæteros ad hoc tenditis ¹ et carnificatis, ut, negent esse quod esse dicuntur. Atquin illis negantibus non creditis; nobis, si negaverimus, statim creditis. Si certi estis nos nocentissimos esse, cur etiam in hoc aliter quam nocentes a vobis agimur? Non dico quod neque accusationi neque recusationi spatium commodetis; soletis et inaccusatos et indefensos non temere damnare. Sed verbi gratia si de homicida confutatur ², non

Variae lectiones.

¹ *Le Pr. leg. tunditis.* ² *Rigalt. conjecit: consultatur.*

Commentarius.

(1) *Christiani vero.* Christiani nulla vi coacti Christianos se dicebant, eaque de re summopere gloriabantur; si accusatur, non defendit; interro-

gatus vel ultro confitetur; damnatus, gratias agit. » Qui vero id ultro fatebantur, ideo damnati aut rei non erant. *Le Pr.*

statim confesso eo nomen homicidæ dispuncta causa est aut satiata cognitio. Quanquam confessis difficile creditis ; verum insuper consequentia exigitis, quotiens cædem egerit, quibus in locis, quibus spoliis, sociis, receptoribus, ne quid omnino mali hominis delitescat, aut desit aliquid instruendæ ad sententiam veritati. Porro de nobis, quos atrocioribus ac pluribus criminibus deputatis, breviora ac leviora elogia conficitis. **561** Credo, non vultis oneratos, quos omni opere perditos vultis, aut non putatis requirenda quæ nostis. Hoc ergo perversius, si cogitis negare, de quibus certissime scitis, imo, quod magis odio vestro competebat, seposita forma judicandi, proprio studio non ad negotiationem certare, ne quos odistis liberaretis, sed ad confessionem singulorum scelerum, quo magis inimicitiae satiarentur ex aggeratione pœnarum, dum recognoscitur, quot quisque jam convivia illa celebrasset, quotiens in tenebris incursionis incesta. Quid? quod eradicandi generis diffundenda erat requisitio, porrigenda quæstio in socios consciosque. Perducerentur infantarii et coqui et ipsi canes pronubi (2), emendata res esset (3). Etiam spectaculis gratia aggregaretur; quanto enim studio in caveam conveniretur, depugnatio aliquo, qui centum infantes devorasset? Sedenim tam horrenda tamque monstruosa de nobis deferuntur. Utique erui debuerunt, ne incredibilia viderentur, et odium in nos publicum refrigesceret. Nam et plerique fidem talium temperant, horrentes (4) naturam quærere pabulum ferinum, quam concubitus ab humano genere præclusit.

A 3. Vos igitur, alias diligentissimi ac pertinacissimi discussores scelerum longe minorum, cum talibus horrendis et omnem impietatem supergressis eam diligentiam deseratis, neque confessionem recipiendo judicantibus semper laborandam, neque exquisitionem digerendo damnatoribus semper consulendam: jam apparet, omne in nos crimen non alicujus sceleris sed nominis dirigi. Adeo si de criminum veritate constaret, ipsa criminum nomina damnatis accommodarent, ut ita pronuntiaretur in nos: illum homicidam, vel incestum, vel quodcumque jactamur, duci, suffigi, ad bestias dari placet. Porro sententiæ vestræ **562** nihil nisi Christianus confessum nota ut; nullum criminis nomen exstat, nisi nominis crimen est: hæc etenim est revera ratio totius odii adversus nos. **B** Nomen in causa est (5), quod quædam occulta vis per vestram ignorantiam oppugnat, ut nolitis scire pro certo, quod vos pro certo nescire certi estis, et ideo nec creditis quæ non probantur, et, ne probentur facile³, non vultis inquirere, ut nomen inimicum sub præsumptione criminum puniatur: adeo ut de nomine inimico recedatur, ideo negare compellimur, dehinc negantes liberamur tota impunitate præteritorum: jam non cruenti, neque incesti, quia nomen illud amisimus. Sed dum hæc ratio suo loco ostenditur, vos quam insequimini ad expugnationem nominis, edite: quod nominis crimen, quæ offensa, quæ culpa? Præscribitur enim vobis, non posse crimina objicere, quæ neque institutum dirigit (6), neque probatio⁴ assignat, neque sententia enumerat. **C** Quod præsidi offeratur, quod de reo in-

Variae lectiones.

³ *Hav. corr.* ne prob. falsæ, etc. ⁴ *Rig.* prolatio. — *In seqq. scrib.* respondeatur vel negetur — recitetur.

Commentarius.

(2) *Perducerentur infantarii et coqui, et ipsi canes pronubi.* Trium nempe criminum postulabantur: impietatis. Thyestæarum epularum, et concubitus incesti. Sic Athenagoras τρία ἐπιφημιζουσιν ἡμῖν ἐγκλήματα ἀθεότητα, Θυέστεια δεῖπνα, Οἰδιποδείους μίξεις. Aiebant enim ethnici Christianos, ubi convenissent, mactare solitos infantem cujus carne manducata et epoto sanguine fœdus inter se inire, ac post convivium cum quibusvis mulieribus promiscue commisceri, adeoque adhibere canes in more erat ad candelabra alligatos, qui offa injecta candelabra everterent, extinctisque luminibus tunc fieri dicebant fœdissimarum illarum commistionum scelera. **LE PR.** — *Et ipsi canes pronubi.* In *Apologetico* lenones dicuntur, qui hic pronubi, eversores luminum. **RIG.**

(3) *Emendata res esset.* Tum demum justa et legitima inquirendi ratio esset, si perducerentur infantarii, coqui, etc. **IDEM.**

(4) *Horrentes naturam quærere pabulum ferinum quam conc.* Sic restituimus quæ in codice Agobardi leguntur absque ullo sensu. Nam ita sunt depravata: « Honorantes naturam quærere pabulum ferinum, quam concubitus ab humano genere præclusit. » At Tertullianus, Tam horrenda tamque monstrosa de nobis deferuntur, ut plerique fidem talium temperent, hoc est, fidem talibus non adhibeant, horrentes naturam quærere pabulum ferinum;

nempe homines ita natos, ut quærant et appetant pabulum ferinum; naturam adeo ferinam, ut carnibus humanis libenter vescantur, quæ natura est ferarum. Eam vero naturam ferarum, id est feras ipsas, concubitus ab humano genere præclusit. Unde igitur homines nati, ferum genus? *Naturam quærere* dixit Græco more, quod ita factum et natum est ut quærat. **IDEM.**

(5) *Nomen in causa est.* Quoniam penuria criminum laborabant gentiles, ut Christianos opprimerent, nomen ipsum accusabant, qua de re hic multis Tertullianus, et antea in *Apologetico*. Erant quippe tunc Christiani ὑπὸ συκοφαντῶν σφαττόμενοι, inquit Athenagoras in *Apologia* pro Christianis. In jus vocabantur et condemnabantur propter unum nomen; neque enim quærebatur an mali quidquam perpetrassent Christiani, inquit idem, ἀλλ' εἰς τὸ ὄνομα, ὡς εἰς ἀδίκημα, lis scribebatur; nam Christianorum nullus in ullo est facinore deprehensus: οὐδεὶς ἀδικῶν Χριστιανὸς ἐλήλεγκται. Nominis tantum ubique ratio et crimen erat, οὐδὲν δὲ ὄνομα, ἐφ' ἑαυτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ, οὐ πονηρὸν οὔτε χρηστὸν νομίζεσθαι, et antea, οὐ γὰρ τὰ ὀνόματα μίσους ἄξια, ἀλλὰ τὸ ἀδίκημα δίκης καὶ τιμωρίας. Sic passim Athenagoras sub initium *Apolog.* **LE PR.**

(6) *Neque institutum dirigit.* Hoc est mandatum, *Infra*, pag. 51, institutum Neronianum. **RIG.**

quiratur, quod respondetur vel negatur, quod de consilio recitatur, id reum agnosco. Itaque de nominis merito, si qui reatus est nominum, si qua accusatio vocabulorum, ego arbitror nullam esse vocabulo aut nomini querelam, nisi cum quid aut barbarum sonat, aut infaustum sapit, vel impudicum, vel aliter quam enuntiantem delectet. Hæc vocabulorum aut nominum crimina, sicuti verborum atque sermonum barbarismus est vitium et solæcismus et insulsior figura. Christianum vero nomen, quantum significatio est, de unctione interpretatur; etiam cum corrupte a vobis Christiani pronuntiamur (nam ne nominis quidem ipsius liquido certi estis), sic quoque de suavitate vel bonitate (7) modulatum est. Detinctis igitur in hominibus innoxiiis etiam nomen innoxium nostrum, non incommodum **563** linguæ, non auribus asperum, non homini malum, non patriæ infestum, sed et Græcum aliis et sonorum et interpretatione jucundum. Et utique non gladio aut cruce aut bestiis punienda sunt nomina.

4. Sed dicitis, sectam nomine puniri sui auctoris. Primo quidem, sectam de auctoris appellatione notari, utique probum usitatumque jus est, dum philosophi quoque de auctoribus cognominentur, Pythagorici et Platonici (8), ut medioci Erasistratei, et grammatici Aristarchii. Itaque si ob auctorem malum mala secta, tradux mali nominis plectitur. At, quin temeritate præsumeretur, prius erat cognoscere auctorem, ut cognosceretur secta, quam de secta inspectionem auctoris retinere. At nunc **C** necessario ignorando sectam, qui ignoratis auctorem, aut non recensendo auctorem, quia nec sectam recensetis, in solum nomen impingitis, quasi in illo detinentes sectam et auctorem quos omnino non nostis. Et tamen philosophis patet libertas transgrediendi a vobis in sectam et auctorem et suum nomen, nec quisquam illis odium movet,

Variæ lectiones.

⁶ *Le Prior, conj.* Alii, quos, etc.

Commentarius.

(7) *De suavitate vel bonitate.* De suavitate, Christianus; de bonitate, Christianus. **RIG.**

(8) *Pythagorici et Platonici.* Dixerat antea in *Apol.* « Nonne philosophi de auctoribus suis nuncupantur Platonici, Epicurei, Pythagorici? » Sic **D** Christiani gloriosum sibi ducebant ducis sui nomine indigitari, unde Chrysostomus de B. Luciano: Πολίτας ἐὶ πατρίδος; Χριστιανός εἰμι, φησὶ. Τί ἔχεις ἐπιτήδευμα; Χριστιανός εἰμι. Τίνας προγόνους; Ὁ δὲ πρὸς ἅπαντα ἔλεγεν, ὅτι Χριστιανός εἰμι. « Cujus es religionis? Christianus sum. Quam artem profiteris? Christianus sum. Quos habes majores? Is vero ad omnia reponerat, Christianus sum. » **LE PR.**

(9) *Quia qui affectat includit.* Includit, in *Apologetico, adulterat.* **RIG.**

(10) *Vivorum, inquit, omnium Socrates.* Vulgare est Apollinis oraculo Socratem mortalium omnium fuisse sapientissimum: Ἀνδρῶν ἀπάντων Σωκράτης σοφώτατος unde Valerius Max lib. III, c. 4: « Socrates non solum hominum consensu, verum etiam Apollinis oraculo sapientissimus judicatus

est. » Et Salvianus, lib. VIII, *de Gubernatione*: « Contra seipsum tamen Apollo Pythius locutus est, et veritas superior exstitit: dum enim Socratem hominum sapientissimum pronuntiavit, se deum esse negavit. Socrates quippe quod de diis male sentiret, ab Atheniensibus fuit in iudicium vocatus, et morte damnatus. » Attendenda vero sunt quæ Minutius Felix: « Quanquam si philosophandi libido est, Socratem sapientiæ principem, quisquis vestrum tantus est, si potuerit, imitetur. Ejus viri, quoties de cœlestibus rogabatur, nota responsio est: *Quæ supra nos, nihil ad nos.* » **IDEM.**
 (11) *Ne mures quidem irrepentes.* Cum hæc scriberet Septimius, habebat in mente illud Juvenalis: « Testiculi sibi conscius unde fugit mus. » **IDEM.**
 (12) *Inusitatae captivitatis.* Quæ jam Christiana facta, domo pedem vix efferebat, rebus domesticis attenda, quasi ipsa sibi captivitatem indixisset, quæ antea vaga et effreni libidine huc illuc ferebatur. **IDEM.**

A cum in mores, ritus, cultus victusque vestros palam ac publice omnem eloquii amaritudinem elatrent, cum legum contemptu, sine respectu personarum, ut quidam etiam in principes ipsos libertatem suam impune jaculentur. Sed veritatem seculo operosissimam philosophi quidem affectant, possident autem Christiani; ideoque qui possident, magis displicent, quia qui affectat illudit (9), qui possidet, defendit: denique Socrates ex ea parte damnatus est, quia propius tentaverat veritatem, deos vestros destruendo: quanquam nondum tunc in terris nomen Christianum, tamen veritas semper damnabatur. Itaque et sapientem non negabitis, cui etiam Pythius vester testimonium dixerat: Virorum, inquit, omnium Socrates (10) sapientissimus. Vicit Apollinem veritas ut ipse adversus se pronuntiaret; confessus **564** est enim se deum non esse, sed eum quoque sapientissimum affirmans, qui deos abnuebat; porro apud vos eo minus sapiens, quia deos abnuens, cum ideo sapiens, quia deos abnuens. Quo more etiam nobis soletis: bonus vir Lucius Titius, tantum quod Christianus; item alius: ego miror Caium Scium gravem virum factum Christianum. Pro stultitiæ cæcitate laudant quæ sciunt, vituperant quæ nesciunt, et id quod sciunt eo quod nesciunt vitiant. Nemini subvenit: ne ideo bonus quis et prudens, quia Christianus; aut ideo, Christianus quia prudens et bonus; cum sit humanius occulta manifestis adjudicare, quam manifesta de occulto præjudicare. Aliquos³ retro ante hoc nomen vagos, viles, improbos norant, emendatos repente mirantur, et tamen mitari quam assequi norunt. Alii tanta obstinatione certant, ut cum suis utilitatibus depugnent, quas de commercio istius nominis capere possunt. Scio maritum unum atque alium, anxium retro de uxoris suæ moribus, qui nemures quidem in cubiculum irrepentes (11) sine gemitu suspicionis sustinebat, comperta causæ novæ sedulitatis et inusitatae captivitatis (12),

omnem uxori patientiam⁽¹³⁾ obtulisse, negasse zelotypum, maluisse lupæ quam Christianæ maritum; ipsi suam licuit in perversum demutare naturam, mulieri non permisit in melius reformari. Pater filium de quo queri desierat exhæredavit. Dominus servum, quem præterea necessarium senserat, in ergastulum dedit. Simul quis intellexerit Christianum, mavult nocentem. Nam et ipsa per se traducitur disciplina, nec aliunde prodimur, quam de bono nostro. Si et mali de suo malo radiant^(13*), cur nos soli contra instituta naturæ pessimi de bono denotamur? Quid enim insigne præferimus nisi primam sapientiam, qua frivola humanæ manus opera non adoramus; abstinentiam, qua ab alieno temperamus; pudicitiam, quam nec **565** oculis contaminamus; misericordiam, qua super indigentes flectimur; ipsam veritatem qua offendimus; ipsam libertatem pro qua mori novimus? Qui vult intelligere qui sint Christiani, istis indicibus utatur necesse est.

5. Quod ergo dicitis: pessimi et probrosissimi avaritia, luxuria, improbitate; non negabimus quosdam; sufficit et hoc ad testimonium nominis nostri: si non omnes, si non plures. Necesse est in corpore, [et] quantum velis integro aut puro, ut nævus aliquis effruticet, aut verrucula exurgat, aut lentigo sordescat. Cælum ipsum serenitas tam colata purgat, ut non alicujus nubeculæ flocculo resignetur. Modica macula in fronte, in parte quadam exemplari visa, quo universitas munda est: major boni portio modico malo ad testimonium sui utitur. Cum tamen aliquos de nostris malos probatis, jam hoc ipso Christianos non probatis; quærite, secta cui malitiæ deputatur? Ipsi in colloquio, si quando adversus nos, cur ille, inquit, fraudatur, si abstinentes Christiani? cur immitis, si misericordes? Adeo testimonium redditis, non esse tales Christianos, dum cur tales sint qui dicuntur Christiani, retorquetis. Multum distantiae inter crimen et nomen, inter opinionem et veritatem. Nam et nomina sic sunt instituta, ut fines suos habeant inter dici et esse. Quot denique philosophi dicuntur, nec tamen legem philosophiæ adimplent? Omnes nomen de professionibus gestant; seducant nomen professionis præstantia, qui superficie vocabuli infamant veritatem. Non statim sunt, qui dicuntur; sed quia non sunt.

A frustra dicuntur, et fallunt eos, qui rem nomini addicunt cum de re status nominis competat. Ex tamen ejusmodi neque congregant neque participant nobiscum, facti per delicta denuo vestri; quando ne illis quidem misceamur, quos vestra vis atque sævitia ad negandum subegit. Utique enim facilius inter nos inviti desertores disciplinæ, quam voluntarii continerentur. Cæterum sine causa vocatis Christianos quos ipsi negant Christiani, qui se negare non norunt⁽¹⁴⁾.

B 6. His propositionibus responsionibusque nostris. quas veritas de suo suggerit, quoties comprimitur et coarctatur conscientia vestra, tacitæ ignorantiae suæ testis, confugitis æstuantes ad arulam quamdam, id est legum auctoritatem, quod utique non plecterent **566** sectam istam, nisi de meritis apud conditores legum constitisset. Quid ergo prohibuit apud executores quoque legum proinde constare, cum de cæteris criminibus, quæ similiter legibus arcentur ac puniuntur, nisi prius requiratur, pœna cessat? verbi gratia, homicidam, adulterum lege, discutitur tamen de ordine admissi; et tamen cognitum est omnibus genus facti. Christianum puniunt leges. Si quod est factum Christiani, erui debet; nulla lex prohibet inquirere. Atquin pro legibus facit inquisitio. Quomodo enim legem observabis cavendo quod lege prohibetur, adempta diligentia cavendi per defectum agnoscendi quid observes? Nulla sibi lex debet conscientiam justitiæ suæ, sed eis a quibus captat obsequium. Cæterum suspecta lex est, si probari se non vult. Merito igitur tamdiu justæ in Christianos et reverendæ et observandæ censentur, quandiu ignoratur quod persequuntur; merito, post agnitionem iniquissimæ repertæ, cum suis machæris et patibulis et leonibus despuuntur: legis injustæ honor nullus est. Ut opinor autem, dubitatur de iniquitate legum quarumdam, cum quotidie novis consultis constitutisque duritias nequitiasque earum temperetis.

C 7. Unde ergo, inquit, tantum de vobis famæ licuit, cujus testimonium suffecerit forsitan conditoribus legum? Quis oro, sponsor aut illis tunc aut exinde vobis de fide? Fama est. Nonne hæc est

Fama⁽¹⁵⁾ malum, quo non aliud velocius ullum?
(Virg. Æneid. iv, 174).

D Cur malum, si vera semper sit, non mendacior

Variae lectiones.

⁶ Rig. assentiente Haverc. emand. mendacior.

Commentarius.

(13) *Omnem uxori patientiam.* Gentilium consuetudinem et pessimos mores ac corruptissimos tangit, apud quos maritus profundo somno involutum sepultumque se veluti ebrium simulat, et ut habet Juven. Sat. I:

Doctus spectare lacunar,

Doctus et ad calicem vigilanti stertere naso.

Hic in Christianis nihil ejusmodi ait occurrere. LE PR.

(13*) *Mali de suo malo radiant.* Insignes fiunt, demonstrantur, denominantur. Rig.

(14) *Qui se negare non norunt.* Erant enim pro fratribus suis mori invicem parati: atque hanc mutuae charitatis constantiam ethnici mirabantur. Unde illa in *Apologetico*: «Vide, inquit, ut invicem se diligant, et ut pro alterutro mori sint parati.» Rig.

(15) *Nonne est hæc fama.* — *Apologetici* capite septimo famam descripsit, levem, mendacem, injustam: hic eadem repetit, quasi illius falsitatem iterum argueret. Crederes Tertullianum respicere ad Martialem qui lib. vii, epigr, 5, de De-

plurimum (16) ? quæ ne tum quidem cum vera defert, a libidine mandacii cessat, ut non falsa veris intexat adjiciens detrahens, varietate confundens. Quid, quod ea conditio illi, ut nonnisi cum mentitur perseveret; tandiu enim vivit, quamdiu non probat quidquam; siquidem approbata cadit, et quasi officio nuntiandi functa decedit: exinde res tenetur, res nominatur; nec quisquam dicit, verbi gratia: *Hoc Romæ aiunt factum*; aut: *Fama est, illum provinciam sortitum*; sed: *Ille provinciam sortitus est*, et: *Hoc factum est Romæ*. Nemo famam nominat, nisi incertus, quia nemo sit fama, sed conscientia certus; nemo famæ credit, nisi stultus, quia sapiens non credit incerto. Fama, quancunque ambitione diffusa est, ab uno aliquando ore exorta sit necesse est, exinde in traduces quodammodo linguarum et aurium **567** serpit et modicum originum vitium rumores obscurat, ut nemo recogitet, ne primum illud os mendacia seminaverit, quod sæpe fit aut sæmulationis ingenio, aut suspicionis arbitrio, aut etiam nova mentiendi voluptate. Sed pene, quod omnia tempus revelat, testibus sententiis et proverbii vestris, ipsaque natura, quæ ita ordinata est, ut nihil lateat, etiam quod fama non prodidit. Videte, qualem prodiciam (17) adversus nos subornastis, quia quod semel detulit tantoque tempore ad fidem corroboravit, usque adhuc probare non potuit. Principe Augusto (18) nomen hoc ortum est, Tiberio disciplina ejus illuxit, sub Nerone damnatio invaluit, ut jam hinc de persona persecutoris ponderetis: si pius ille princeps, impii Christiani, si justus, si castus, injusti et incesti Christiani, si non hostis publicus, nos publici hostes; quales simus damnator ipse demonstravit, utique æmula sibi puniens. Et tamen permansit erasis omnibus hoc solum institutum Neronianum, justum denique ut dissimile sui auctoris. Igitur ætati nostræ nondum anni 250. Tot iniqui interea, tot cru-

ces divinitatem (19) consecutæ, tot infantia trucidatæ, tot panes cruentati, tot strages lucernarum, tot errores nuptiarum, et adhuc Christianis sola fama decernit. Habet quidem grande fundamentum de vitio ingenii humani, feliciter in acerbis atrocibusque mentitur; quanto enim proni ad malitiam, tanto ad mali fidem opportuni estis; facilius denique falso malo, quam vero bono creditur. Si quem tamen apud vos prudentiæ locum iniquitas reliquisset ad explorandam famæ fidem, utique justitia poscebat dispicere, a quibus potuisset et fama in vulgus, et ita in totum orbem dari. Ab ipsis enim Christianis non opinor, cum vel ex forma ac lege omnium mysteriorum silentii fides debeatur; quanto magis talium, quæ prodita non evitarent interim humana animadversione presentaneum supplicium? Si ergo non ipsi proditores sui, sequitur ut extranei. Oro vos, extraneis unde notitia, cum etiam justa et **568** licita mysteria omnem arbitrii extraneum caveant? nisi inclita minus spernunt. Atquin extraneis tam honorare quam confingere competit. . . . domesticorum curiositas furata est per rimulas et cavernas. Quid, cum domestici eos vobis prodant? Omnes a nullis magis prodimur, quanto magis, si atrocitas tanta sit, quæ justitia indignationis omnem familiaritatis fidem rumpit, non potuerit continere, quod horruit, mens, quod expavit, oculus? Hoc quoque mirum, si et ille, qui tanto impatientiæ jure prosiluit, deferre et non probare gestit, et ille, qui audit, non et ⁷ videre curavit; siquidem par fructus est et delatoris, si quod detulit probet, et auditoris, si quod audit etiam sibi credat. Tunc, inquit, primo delatum et exhibitum est, auditum et inspectum est, atque exinde famæ commendatum. Hoc quidem superscendit omnem admirationem, si semel deprehensum est quod semper admittitur, nisi desivimus jam talia factitare. Atquin et idem vocamur, et in iisdem deputamur, et de

Varia lectiones.

⁷ *Rigalt.* non et probare — et non videre.

Commentarius.

mitianireditu sic ait:

Certus abest auctor, sed vox hoc nuntiat omnis.
Credo tibi, verum dicere, fama, soles.

Ut nimirum illum falsitatis cum fama deprehendat et convincat. Legendus Plutarchus in *Quæstionibus Romanis*. quæst. 5: Διὰ τί τοὺς τεθνάναι φημισθέντας ἐπὶ ξένης ψευδῶς, καὶ ἐπανεέλθωσιν, οὐ δέχονται κατὰ θύρας, ἀλλὰ τῷ κεράμῳ προσβαίνοντες εἴσω καθιᾶσιν αὐτούς; fama quippe ἀθυροστομος seu, ut habet Nicetas Choniates, in Andronicio ἀθυρογλωττος Sic *Thebaïdos* III, *facta infecta loqui* posse dicitur, et apud Claud. contra Eutrop. lib. II:

Jam vaga pallentem densis terroribus aulam.
Fama quatit.

(16) *Non mendacio plurimum*. Sic habet exemplar Agobardi. Emendabimus reddita litterula quæ excidit: « Non mendacior plurimum. » *RIG.*

(17) *Qualem prodiciam*. Prodiciam hic vocat quam in Apologetico, indicem. Hanc, inquit, indi-

cem adversus nos profertis, quæ quod aliquando jactavit, tantoque spacio in opinionem corroboravit, usque adhuc probare non valuit. *RIG.*

(18) *Principe Augusto*, etc. Dum rerum potiebatur Augustus imp. natus est Christus Dominus, regnante Tiberio mortis supplicium perpessus est; at imperante Nerone persecutio gravissima exorta est, in qua nimirum interempti sunt sancti Petrus et Paulus. *LE. PR.*

(19) *Igitur ætati nostræ nondum anni 250*. A nato Christo ad Severum sub quo vixit Tertullianus, nondum anni 250 effluxerant. Nam Eboraci in Britannia majoris filii Caracallæ insidiis periit circa an. Ch. 211, regnavitque octodecim fere annis, unde patet nondum effluxisse annos 50 ætatis Christianorum. *Idem.*

(20) *Tot cruces divinitatem*, etc. Tiberii immanitas hic reprehenditur; cujus ea fuit sævitia et sanguinis fundendi sitis, ut a Constantino Manasse in *Annal.* dicitur *lutum sanguine permistum*; πηλὸς αἵματι πεφυρμένος *Idem.*

die redundamus; quo⁸ plures, hoc pluribus odiosi: magis increscit odium, crescente materia; proficiente multitudine reorum, quid ita non proficit multitudo nuntiatorum? Quod sciam, et conversatio notior facta est; scitis et dies conventuum nostrarum; itaque et obsidemur et opprimimur, et in ipsis arcanis congregationibus delinemur. Quis unquam tamen semeso puero supervenit (21)? quis in cruentato pane vestigia dentium deprehendit? quis tenebris repentino lumine irruptis immunda aliqua, ne dixerim incesta, indicia recognovit? Si præmio impetramus, ne tales in publicum extrahamur, quare et opprimimur? Possumus et omnino non extrahi; quis enim proditionem criminis alicujus sine crimine ipso aut vendit au redimit? Sed quid extraneis speculatoribus et indicibus detractem, qui talia objiciatis, quæ non ab ipsis nobis cum maxima vociferatione publicentur, aut statim audita, si prius demonstrantur, aut postea reperta, si interim celentur? Sine dubio enim initiatum volentibus mos est prius **569** ad magistrum sacrorum vel patrem adire. Tum ille dicet: Infans tibi qui adhuc vagit⁹ necessarius, qui immoletur, et panis aliquantum, qui in sanguine infringatur, præterea candelabra, quæ canes annexi deturbent, et offulæ quæ eosdem canes¹⁰: sed et mater aut soror tibi necessaria est. Quid, si nullæ erunt? opinor, legitimus Christianus esse non poteris? Hæc, oro vos, denuntiata ab aliis sustinent prodi? Diversum opus non est scire illos¹¹; prius fallaciæ negotium perpetratur, ignaris et dapes et nuptiæ subjiciuntur. Nihil enim unquam retro de Christianis mysteriis audierunt. Tamen postea cognoscant necesse est vel aliis quos inducunt præministranda. Cæterum quam vanum est profanos scire quod nesciat sacerdos? Tacent igitur, et accepto ferunt, et nihil tragædiæ Thyestæ vel OEdipodis erumpunt, et non protrahunt ad populum, fide in ministros et magistris et de ipsis potiores morsus jam doctis... rapiunt. Si nihil tale probetur, grande nescio quid æstimari oportet, cujus compensatio tantarum atrocitatum tolerantia constat. Miseræ atque mi-

A serandæ nationes, ecce proponimus vobis disciplinæ nostræ sponsonem. Vitam æternam sectatoribus et conservatoribus suis spondet, e contrario profanis et æmulis supplicium æternum æterno igni comminatur; ad utramque causam mortuorum resurrectio prædicatur. Viderimus de fide istorum, dum suo loco digeruntur; interim credite, quemadmodum nos. Volo enim scire, si per talia scelera adire parati estis, quemadmodum nos? Veni, si quis es, demerge ferrum in infantem; vel si alterius officium est, tum modo specta morientem animam, antequam vixit, certe excipe rudem sanguinem in quo panem tuum saties, vescere libenter; interea discumbens dinumera loca, ubi mater aut soror torum presserit; nota diligenter, ut cum tenebræ irruerint, tentantes scilicet diligentiam singulorum, non erres extraneam incurans: piaculum feceris, nisi incestum. Hæc cum expunxeris, vives in ævum. Cupio respondeas, si tanti facias æternitatem? imo idcirco nec credis, et jam si credideris, nego te velle, et jam si velles, nego te posse. Cur autem alii possint, si vos non potestis? cur non possitis, si alii possunt? impunitatem, æternitatem quanto constare vultis? An hæc nobis omni modo redimendæ videntur? an alii ordines dentium Christianorum, et alii specus **570** faucium, et alii ad incesti libidinem nervi? Non opinor; satis enim est nobis sola veritate a vestra positione discerni. Tertium genus dicimur, cynopennæ¹² aliqui, vel sciapodes (22), vel aliqui de subterranea antipodes (23).

C 8. Si qua istic, apud vos saltem ratio est, edatis velim primum et secundum genus, ut ita de tertio constet. Psammetichus quidem putavit tibi se ingenio exploratus, si de prima generis: dicitur enim infantes recenti e partu seorsum a commercio hominum alendos tradidisse nutrici, quam et ipsam propterea elinguaverat, ut in totum exsules vocis humanæ non auditu formarent loquelam, sed suo promentes eam primam nationem designarent, cujus sonum natura dictasset. Prima vox Bekkos¹³ renuntiata est (24); interpretatio ejus Panis apud Phryges nomen est; Phryges primigenus exinde ha-

Variae lectiones.

⁸ Rig. quod. ⁹ Codd. Mss. vegetur. ¹⁰ Apol. 8, « offulæ, quæ illos ad eversionem luminum extendant. » Quod voc. extendant hic aut restituum aut subintelligendum esse censet Haverc. ¹¹ Rig. Diversum opus. Non est scire illos, etc. ¹² Rig. Cynopennæ; sed cf. Apol. 8, ¹³ Codd. mss. Pactos. Cf. Herod. 2, 2.

Commentarius.

(21) *Semeso puero supervenit.* Variis argumentis impietatem illam quæ Christianis impingebatur arcet, facitque sua eloquentia ut crimen illud infanticidii non hæreat in Christianis. Notissimum esse debet calumniam illam desumptam fuisse ex infamibus sacris Saturni, quæ in Africa fieri consueverunt, in quibus mactabantur infantes. Prudentius, lib. II, *adv. Symmachum*:

Cædibus infantum fument Saturnia sacra,
Flebilibusque truces resonent vagitibus aræ.

Nihil magis obvium apud Lactantium, Minutium et cæteros. Ipse Tertullianus contra Gnosticos hæc habet: « Sedenim Scytharum Dianam, aut

D Gallorum Mercurium, aut Afrorum Saturnum, hominum victima placari apud, sæculum licuit. LE PR.

(22) *Cynopennæ aliqui, vel Sciapodes?* Legit Pamelius, quem sequitur Lacerda, *Cynophane*, sicque sensus est: sumusne canino vultu aut canina impudentia ut homicidium tam facile spectemus seu infanticidium? Voverenius *Cyclopes* legit: at Desid. Heraldus habet *Cynopennæ*. IDEM.

(23) *De subterranea Antipodes.* Lib. de Anima, Pag. 334, dixit: « *Animalia subterraneum viventia.* » RIG.

(24) *Prima vox Beccos ronuntiata est.* Depravatum est quod in codice Agobardi legitur. *Pactos.*

bentur. Sed hoc unum erit de vanitatibus vestrarum fabularum non otiose nobis retractandum, quo fidem vestram vanitatibus quam veritatibus ¹⁴ deditam demonstrare gestimus. An omnino credibile sit, tali membro desecto, vastato ipsius animæ organo et utique radicitus cæso, castratis faucibus, quæ etiam extrinsecus periculose vulnerantur, exinde tabe in præcordia refluenta, postre mo aliquamdiu cessantibus alimentis, vitam nutrici perdurasse? Age nunc, perseveraverit Philomelæ medicamentis... quam et ipsam prudentiores, non linguæ cædè, sed pudoris rubore mutam interpretantur. Si ergo vixit, potuit effutire aliquid obtusum et exarticulatum sonum tinnitumque, sine modulatu labellorum, expanso ore, lingua stupente, de solis faucibus cogi licet; id fors tunc infantes quia unicum, facilius commentati, paulo modulatus, utpote linguatuli, in ventum alicujus interpretationis impegerint. (25) Sint nunc primi Phryges, non tamen tertii Christiani; quantæ enim aliæ gentium series post Phrygas? Verum recogitare; ne quos tertium genus dicitis, principem locum obtineant, siquidem non ulla gens non Christiana; itaque quæcunque gens prima, nihilominus Christiana. Ridicula dementia, novissimos dicitis et tertios nominatis. Sed de superstitione tertium genus deputamur, non de ratione, ut sint Romani, Judæi, dehinc Christiani. Ubi autem Græci? vel si in Romanorum superstitionibus censentur, quandoquidem **571** etiam deos Græciæ Roma sollicitavit (26), ubi saltem Ægyptii, et ipsi, quod sciam, privatae curiosæque religionis? Porro, si tam monstruosi, qui terii loci, quales habendi, qui primo et secundo antecedunt?

9. Sed quid ego mirer vana vestra, cum ex forma naturali concorporata et concreta intercessit malitia et stultitia sub eodem mancipio erroris (27)? Sane, quia non miror, enumerem necesse est, et vos recognoscendo miremini, in quantam stultitiam incidatis, qui omnis cladis publicæ vel injuriæ nos

A causas esse vultis. Si Tiberis redundaverit, si Nilus non redundavit, si cælum stetit, si terra movit... tiva vastavit, si fames afflixit, statim omnium vox: Christi.... tum. Quasi modicum habeant aut aliud metuere! Quid igitur? Opinor, ut contemptores deorum vestrorum hæc jacula eorum provocamus. Ut supra edidimus, ætatis nostræ nondum (28) anni trecenti, quantæ clades ante id spatium supra universum orbem ad singulas urbes et provincias occiderunt? quanta bella externa et intestina? quot pestes, fames, ignes, hiatus motusque terrarum seculum digessit? Ubi tunc Christiani, cum res Romana tot historias laborum suorum subministravit? ubi tunc Christiani, cum Hierenappe (29) et Delphos et Rhodos ¹⁶ (30) et Creta insulæ multis cum millibus hominum pessumierunt: vel quam Plato memorat majorem Asiam aut Africam Atlantico mari mersam; cum Vulsinius de cælo, Tarpeios de suo monte perfudit ignis, cum terræ motu mare Corinthium ereptum est, cum totum orbem cataclysmus abolevit? Ubi tunc, non dicam contemptores deorum Christiani, sed ipsi dii vestri, quos clade illa posteriores loca, oppida approbant, in quibus nati, morati, sepulti sunt, etiam quæ condiderunt? non alias enim superfuissent ad hodiernum, nisi posthuma cladis illius. Sed relegere et revolvere non curatis testimonia temporum aliter vobis renuntiata, imprimis ne deos vestros injustissimos pronuntietis, qui propter contemptores etiam cultores suos lædunt; tunc enim vosmetipsos errare probatis, si deos traditis, qui vos a meritis profanorum non discernunt. Quod si, ut unus atque alius.... mus ait, idcirco vobis quoque irascuntur, quoniam de **572** nostra eradicatione negligitis, absolutum est de infirmitate et mediocritate eorum; nam non irascerentur vobis in animadversione cessantibus, si ipsi exsequi possent; quanquam et alias confitemini istud, si quando illos supplicio nostro videmini ulcisci. Ab aliud a majore defenditur (31).

Variæ lectiones.

¹⁴ *Scrib.* van. potius quam rev. ¹⁶ *Scrib.* Hiera, Anaphe (vel Napea) et Delos, etc, *Cf. Apol* 40.

Commentarius

Nam apud Herodotum et alios, qui hanc historiam Septimio tradidere. scribitur Βέκκος. Apud Galenum quoque lib. II, *De diff.* 'Αλλ' εἰ καὶ Βέκκος ἐθέλει τὸν ἄρτον καλεῖν, ὡσπερ οἱ Φρύγες οὐδὲν ἡμῖν διαφέρει *RIG.*

(25) *Inventum alicujus interpretationis impegerint.* Hoc est, Temerario linguæ in contrarium ventum sive aerem appulsu sonum alicujus interpretationis ediderint. *IDEM.*

(26) *Deos Græciæ Roma sollicitavit.* In omnibus Græcos imitati sunt Romani, usque ad errores et vitia: si quæ in Græcia nata aut exulta fuit superstitionis, statim Romam convolvit, ubi magno hominum plausu excipiebatur. Sollicitabant etiam, hoc est numina illa et vanitates Barbarorum advocabant: sic Cybelle mater deorum ultro Pessinunte Romam advolvit. *LE PR.*

(27) *Sub eodem mancipio erroris.* Malum sive Sa-

D tanam intelligit, magnarium illum fraudis et malitiæ negotiatorem. *RIG.*

(28) *Ætatis nostræ nondum,* etc. Mox dixerat, *nondum anni 250.* Hic vere nondum anni trecenti. In eo tamen tam brevi spatio, tot clades existiterunt, tanta strages edita Christianorum in omnibus orbis partibus, ut incredibile omnino id habeatur parum attente considerantibus. *LE PR.*

(29) *Hierenappe,* Pro Hierenappe, ut supra, Cynopenne pro Cynopene. *RIG.*

(30) *Et Delphos et Rhodos.* Apologetici cap. illud tractavit; vide quæ habet et quæ annotata sunt. Nescio an corrigendum esset, *Hiera,* et *Anaphe* pro *Hierenappe,* et *Delos* pro *Delphos.* Ammianus quippe lib. XVII; « Ut in Asia Delos emersit, et Hiera, et Anaphe, et Rhodus, » *LE PR.*

(31) *Ab aliud a majore defenditur.* Sic omnino legitur in vetustiss. codice. Dixit autem Ab aliud.

10. Pudeat igitur deos ab homine defendi. Effundite jam omnia venena, omnia calumniæ tela infligite huic nomini, non cessabo ultra repellere; at postmodum obtundentur expositione totius nostræ disciplinæ; nunc vero eadem ipsa de nostro corpore vulsa in vos retorquebo, cadem vulnera criminum in vobis defossa monstrabo, quo machæris vestris admentationibusque cadatis¹⁶. Jam primo, quod in nos generali accusatione dirigitis, divortium ab institutis majorum, considerate etiam atque etiam, ne vobiscum communicemus crimen istud. Ecce enim per omnia vitæ ac disciplinæ corruptam, imo delatam in vobis antiquitatem recognosco, De legibus quidem jam supra dictum est, quod cas novis de die consultis constitutisque obruistis. De reliqua vero conversationis humanæ dispositione palam subjacet, quanto a majoribus mutaveritis, cultu, habitu, apparatu, ipsoque victu, ipsoque sermone. Nam pristinum ut rancidum relegatis, exclusa ubique antiquitas in negotiis, in officiis; totam auctoritatem majorum vestra auctoritas dejecit. Sane, quod vobis magis probro est, laudatis semper vetustates, et nihilminus recusatis. Qua perversitate tant..... majorum apud vos permanere probari debuerunt, cum ea quæ probatis recusetis? Sed et ipsum quod videmini a majoribus traditum fidelissime custodire et defendere, vel quo maxime reos non transgressionis postulatis, de quo totum odium Christiani nominis animatur, deorum dico culturam, perinde a vobis destrui ac despici ostendam, nisi quod non perinde; nos enim contemptores deorum haberi nulla ratio est, quia nemo contemnit quod sciat omnino non esse. Quod omnino est, id contemni potest, quod nihil est, nihil patitur. Igitur quibus est, ab eis patiatur necesse esse. Quo magis oneramini, credentes esse et contemnentem, colentes et despicientes, honorantes et lacescentes Licet etiam hinc recognoscere imprimis cum alii alios deos colitis, eos quos non colitis, **573** utique contemnit; prælatio alterius sine alterius contumelia esse non potest, nec ulla electio non reprobatione¹⁷ componitur. Qui de pluribus suscipit aliquem, eum quem non suscipit despexit, Sed tot ac tanti ab omnibus coli non possunt. Jam

A ergo tunc primo contempsistis, non veriti scilicet ita instituere, ut omnes coli non possent. Atenim illi sapientissimi ac prudentissimi majores quorum institutis renuntiare non nostis, maxime in persona deorum vestrorum, ipsi quoque impii deprehenduntur. Mentior, si nunquam censuerant, ne qui imperator fanum, quod in prælio vovisset, prius dedicasset quam senatus probasset, ut contigit M. Æmilio, qui voverat Alburno deo. Utique enim impiissimum, imo contumeliosissimum admissum est, in arbitrio et libidine sententiæ humanæ locare honorem divinitatis, ut deus non sit, nisi cui esse permiserit senatus Sæpe censores inconsulto populo adsolaverunt; certe Liberum patrem (32) cum sacro suo consules senatus auctoritate urbe non solummodo, verum tota Italia eliminaverunt. Cæterum Serapem et Isidem (33) et Harpocratem et Anubem prohibitos Capitolio Varro commemorat, eorumque statuas a senatu dejectas, non nisi per vim popularium restructas. Sed tamen et Gabinius consul Kalendis Januariis, cum vix hostias probaret, præ popularium cœtu, quia nihil de Serape et Iside constituisset, potiore habuit senatus censuram quam impetum vulgi, et aras institui prohibuit. Habetis igitur in majoribus vestris, etsi non nomen, attamen sectam Christianam, quæ deos negligit. Horum, si vos saltem integrum honoribus vestris rei esse læsæ religionis; sed invenio conspirasse a vobis tam superstitionis quam impietatis profectum. Quanto enim irreligiosiores deprehendimini? Privatos enim deos, quos Lares et Penates domestica consecratione perhibetis, domestica licentia (34) inculcatis. venditando, pignerando pro necessitate ac voluntate. Essent quidem tolerabiliora ejusmodi contumaciæ sacrilegia, nisi quod eo jam contumeliosiora, quod modica. Sed aliquo solatio privatorum et domesticorum deorum querelæ juvantur, quod publicos turpius contumeliosisque tractetis. Jam primum, quos in hastarium regessistis, **574** publicanis subd. . . tis¹⁸, omni quinquennio inter vectigalia vestra prescriptos addicitis. Sic Serapeum, sic Capitolium petitur, addicitur, conducitur¹⁶... sub eadem voce præconis, eadem exactione quæstoris. Sedenim agri tributo onusti

Varia lectiones.

¹⁶ Rig. adment. i. e. jaculis. ¹⁷ Ex Apol. 13, in corrig. sine reprobatione. ¹⁸ Haverc. ex Apol. 15 emend. subditatis ¹⁹ Hav. ex Apol. 13, emend. conducitur divinitas sub eadem voce, etc.

Commentarius.

eadem forma qua Græci ἕτερον. Ab aliud, quod refertur ad allud. a quo est aliud; ut Deus, aliud ab homine. Homo, aliud, a Deo. Rig.

(32) *Certe Liberum patrem.* Ablata fuisse olim et abrogata sacra Bacchi fere omnes testantur scriptores. S. Augustinus, lib. vi, de Civ., Livius, l. xxxiv et alii. Locum hic addam Ciceronis ex lib. 1, de legibus: « Quid ergo, inquit, aget Jacchus, Eumoi-pidæque nostri, et augusta illa mysteria, siquidem sacra nocturna tollimus? » I. E. Pr.

(33) *Cæterum Serapem et Isidem.* Idem fere objicit lib. II, Arnobius; Quid? vos Ægyptiaca numina, quibus Serapis atque Isis est nomen, non post Pisonem et Gabinium coss. in numerum ve-

D strorum retulistis deorum? » Dixerat etiam Lucanus:

Nos in templa tuam Romana accepimus Isim,
Semideosque canes, et sinistra jumentia luctus,

Quibus ex locis hujus loci expeditio colligi potest. IDEM,

(34) *Domestica licentia,* etc. Quod vanitatem maxime arguit in fictis illis diis, solebant veteres vendere, subhastare, et mutare deos suos, sicut dixit Apolog. 13, mutantes aliquando Saturnum in cacabulum. Minervam in trullam, pro affectu aut necessitate. IDEM.

viiiores, hominum capita stipendio censa ignobiliora nam hæ sunt captivitatis notæ et pœnæ²⁰. Dei vero, qui magis tributarii, magis sancti; imo qui magis sancti, magis tributarii. Majestas constituitur in quæstum, negotiatio religione proscribitur, (35) sanctitas locationem mendicat: exigitis mercedem pro solo templi, pro aditu sacri, pro stipitibus, pro ostiis; venditis totam divinitatem, non licet eam gratis coli: plus denique publicanis reficitur, quam sacerdotibus. Non suffecerat vectigalium deorum contumelia, de contemptu scilicet æstimanda, nec contenti estis diis honorem non habuisse, nisi etiam quemcumque habetis, depretietis aliqua indignitate. Quid enim omnino ad honorandos eos facitis, quod etiam non mortuis vestris ex æquo præbeatis? Exstruitis diis templa, æque mortuis templa; exstruitis aras diis, æque mortuis aras, eisdem titulis superscribitis litteras²¹, easdem statuis inducitis formas, ut cuique ars aut negotium aut ætas fuit: senex de Saturno, imberbis de Apolline, virgo de Diana figuratur, et miles in Marte, et Vulcano faber ferri consecratur. Nihil itaque mirum, si hostias easdem mortuis, quas et diis cæditis, eisdemque odores crematis. Quis istam contumeliam excuset, quæ ut aut mortuos²² cum diis deputet? Regibus quidem etiam sacerdotia adscripta sunt, sacrique apparatus, ut tensæ et currus et solisternia et lectisternia (36) . . . tie et ludi.²³ Plane, quoniam illis cælum patet, hoc quoque non sine contumelia deorum: primo quidem quod non decuerit alios eis annumerari, quibus datum sit post mortem deos fieri, secundum, quod tam libere atque manifeste coram populo pejeraret contemplator Proculus in cælum recepti, nisi contemneret quos dejeraret, quam ipse, quam ii, qui ei pejerare permittant; consentinunt enim ipsi nihil esse quod dejerant, imo insuper et præmio afficiunt, quia pu-

blice contempserit perjurii vindices, quanquam perjurii apud vos unusquisque²⁴ purus 575 est (57). Imo jam per deos dejerandi periculum evanuit (38), potiore habita religione per Cæsarem dejerandi, quod et ipsum ad offuscationem pertinet deorum vestrorum; facilius enim per Cæsarem pejerantes punirentur, quam per ullum Jovem²⁵. Sed contemptus honestior est, habens quamdam superbiæ gloriam: venit enim aliquando etiam de fiducia vel conscientiae securitate vel naturali sublimitate animi. Derisus vero quanta lascivior, tanto denotatior ad contumeliæ morsum. Recognoscite igitur, quam derisores inveniamini numinum vestrorum, non dico quales sitis in sacrificando, quod enecta et tabida quæque mactatis; de opimis autem et integris supervacua²⁶ esui capitula et ungulas et plumarum setarumque prævulsa, et si quid domi quoque habituri non fuissetis. Omitto quæ vulgæ aut sacrilegæ gulæ videbuntur majorum prope religionem convenire; atquin doctissimi gravissimi, quatenus gravitas atque prudentia de doctrina proficere credunt, et irreverentissimi erga deos vestros semper existunt, nec eis cessit litteratura, quam ut aut turpia aut vana aut falsa de diis inferat. Ab ipso exordiar Homero (39) vestro, ejus unda omnis et omne æquor (40), cui quantum honorem additis, tantum diis vestris derogastis, magnificando qui de eis lusit. Adhuc meminimus Homeri; ille, opinor, est, qui divinam majestatem humana conditione tractavit, casibus et passionibus humanis deos imbuens, qui de illis favore diversis gladiatoria quodammodo parta commisit: Venerem sauciat sagitta humana, Martem tredecim mensibus in vinculis detinet fortasse periturum, eadem Jovem pene perpressum a cœlitum plebe traducit, aut lacrymas ejus super Sarpedonem (41) exculit, aut luxuriantem cum Junone fœdissime inducit, com-

Variae lectiones.

²⁰ *God. ms.* captivitate notæ pœna. *Rigall*, captivitatis notæ: sed voc pœnæ non est delendum. *Cf. Apul. 13.* ²¹ *Ita Rigall. Semler (vel Schutz)*: aras eisdem tit. superscriptis litt. ²² *Haverc. ad Apol. 21, emend.* ut ut mortuos. ²³ *Rig. et feriae et ludi.* ²⁴ *Cod. ms.* quanquam perjurii apud vos, quod un. p. est. *Hav. ad Apol. 25,* tanquam pericuria apud vos, quod un. p. est. ²⁵ *Hav. corr.* per parvulum Jovem. ²⁶ *Rigall.* supervacui: *cf. Apol. 14.*

Commentarius.

(35) *Negotiatio religione proscribitur.* Aut, *Negotiatio religio.* *RIG.*

(36) *Ut tensæ et currus et solisternia et lectisternia.* Legendum et supplendum: « Ut tensæ et currus solisternia et lectisternia et feriae et ludi. » A solio sternendo solisternium dici innuit Festus. Sobum et Soliar dixere veteres. Et in Glossis Philoxeni legimus. Soliar, δὲ φφαξ. In aliis, Σελλάστρωσις. Sellisternium. *IDEM.*

(37) *Quanquam perjurii apud vos unusquisque purus est.* Nam quis haberi perjurii reus debeat, ubi falsæ divinitatis religio nulla? In cod. Agobardi legitur: « Quanquam perjurii apud vos quod unusquisque purus est. » Unde aliquis conjiciat legendum: « Quanquam perjurii apud vos quotusquisque purus est? » Augustinus lib. III *de Civ. Dei.* Corruptissimis moribus, ad hoc mos jurandi servabatur antiquus, non ut a sceleribus metu religionis

prohiberentur, sed ut perjuria quoque sceleribus cæteris adderentur. *IDEM.*

(38) *Per deos dejerandi periculum evanuit.* Tolerabilius erat apud gentiles, si quis in suorum deorum non jam eorum numen jurasset, quam si principis nomen aut fortunam non jurasset; unde Christiani aliquando sollicitabantur ut non deos, non Jovem lapidem, sed Cæsaris fortunam jurarent, quod etiam ex Eusebio probavimus in *Apolog. LE PR.*

(39) *Ab ipso exordiar Homero.* Nihil illustrius habere se credebant antiqui gentiles Homero suo, qui tamen absurda plurima, ut et vana et falsa de diis scribit. *IDEM.*

(40) *Ejus unda omnis et omne æquor.* A quo ceu fonte perenni vatum Pieris ora rigantur aquis. *RIG.*

(41) *Super Sarpedonem.* Hæc habentur apud Ho-

mendato libidinis desiderio per commemorationem amicarum. Exinde quis non poetarum ex auctoritate principis 576 sui in deos insolens, aut vera prodendo aut falsa fingendo? Et tragici quidem aut comici pepercerunt, ut non ærumnas ac pœnas dei præferantur? Taceo de philosophis, quos superbia severitatis et duritia disciplinæ ab omni timore securos, nonnullus etiam afflatus veritatis adversus deos erigit: denique et Socrates in contumeliam eorum quercum et canem et hircum²⁷ jurat (42). Nam et si idcirco damnatus est, cum pœnituerit Athenienses damnationis, discriminatores quoque impenderit, restituitur testimonium Socrati, et possum retorquere, probatum esse in illo, quod nunc reprobatur in nobis. Sed et Diogenes nescio quid in Herculem lusit, et Romani stili Diogenes, Vatro trecentos Joves, seu Jupiteres dicendum est, sine capitibus inducit. Cætera lasciviæ ingenia etiam voluptates vestras per dedecus deorum administrant. Dispicit apud vos Lentulorum et Hostiorum sacrilegas venustates, utrum mimos an deos vestros in strophis et jocis rideatis; sed et histrionicas litteras magna cum voluptate suscipitis quæ omnem fœditatem designant deorum. Constuprantur coram vobis majestates in corpore impuro. Famosum et diminutum caput imago cujuslibet dei vestit. Luget Sol filium fulmine extinctum lætantibus vobis. Cybela pastorem suspirat fastidiosum non erubescens vobis, et sustinetis Jovis elogia modulari. Plane religiosiores estis in gladiatorum cavea, ubi super sanguinem humanum, super inquinamenta pœnarum, proinde saltant dii vestri, argumenta et historias nocentibus erogandis, aut in ipsis dii nocentes puniuntur. Vidimus sæpe castratum Anin deum a Pessinunte, et qui vivus cremabatur Herculem induerat. Risimus et meridiani ludi de diis lusum, quo Dis Pater, Jovis frater, gladiatorum exsequias cum malleo deducit, quo Mercurius, in calvitio pennatulus (43), in caduceo ignitulus (44), corpora exanimata 577 jam mortemve simulatio e cauterio probat. Singula ista quæque adhuc investigare quis possit? Si honorem inquietant divinitatis, si majestatis fastigium adsolant, de contemptu utique consentur, tam eorum qui ejusmodi factitant, quam eorum qui ita suscipiunt. Quare nescio, ne plus de vobis dii vestri quam de nobis querantur. . . . ex alia parte

A adutamini, redimitis si qua delinquitis, et prostremo licet vobis in eos quos voluistis; nos vero in totum aversamur.

11. Nec tantum in hoc nomine rei desertæ communis religionis, sed superductæ monstruosæ superstitionis. Nam, ut quidam, somniastis caput asininum -sse deum nostrum. Hanc Cornelius Tacitus suspicionem fecit. Is enim in quarta historiæ suarum, ubi de bello Judaico digere, ab origine gentis exorsus et tam de ipsa origine quam de nomine religionis ut voluit argumentatus, Judæos refert in expeditione vastis in locis aquæ inopia laborantes, onagris, qui de pastu aquam petitori aestimabantur, indicibus fontis²⁸ usos evasisse; ita ob eam gratiam consimilis bestię superficiem a Judæis coli, inde opinor præsumptum, nos quoque ut Judaicæ religionis propinquos eidem simulacro initiari. At enim idem Cornelius Tacitus, sane ille mendaciorum loquacissimus, oblitus affirmationis suæ in posterioribus refert, Pompeium magnum Judæis debellatis captisque Hierosolymis templum adisse et perscrutatum nihil simulacri reperisse. Ubi ergo is deus fuerit? utique nusquam magis quam in templo tam memorabili, præsertim omnibus præter sacerdotibus clauco, quo non viderentur extraneum. Sed quid ego defendam, professus interim confessionem temporalem omnium in vobis ex pari transferendorum? Credatur deus noster asinina aliqua persona; certe negabitis vos eadem habere nobiscum. Sane vos totos asinos colitis et cum sua Epona, et omnia jumenta et pecora et bestias, quas perinde cum suis præsepibus consecratis. Et hoc forsitan crimini datis, quod inter cultores omnium tantum asinari sumus. Sed et qui nos crucis antisites affirmat, consecranens erit noster.

12. Crucis qualitas, signum est de ligno; etiam de materia colitis penes vos eum effigie; quanquam sicut vestrum humana figura est, ita et nostrum propria. Viderint nunc liniamenta, dum una sit qualitas; viderint forma, dum ipsum sit Dei corpus. Quod si de 578 hoc differentia intercedit, quanto distinguitur a crucis stipite Pallas Attica et Ceres Pharia, quæ sine forma rudi palo et solo staticulo ligni informis repræsentatur? Pars crucis, et quidem majus, est (45) omne robur, quod de recta sta-

Variæ lectiones.

²⁷ Rigalt. heram, sed hircum scribendum esse docet Apol. 14.

Commentarius.

merum *Iliados* II, v. 453, ubi Sarpedonem intuitus Jupiter, Junonem alioquitur, summumque quem ex ejus morte futura hauriebat dolorem, indicat:

Ὡμοι ἐγὼν, ὅτε μοι Σαρπηδόνα φίλτατον ἀνδρῶν,
Μοῖρ' ὑπὸ Ἡατρώκλοιο Μενoitιάδαο δαμῆναι.

Quod ut alia infinita deo non solum aut heroe, indignum sed viro forti indigna sunt. LE. PR.

(42) *Quercum et canem et heram jurat.* Alii habent *hircum*, sic legimus in *Apolog.* « Solebat etiam

jurare anserem et platanum, » ὀρνύειν τὸν κόνα καὶ τὸν χῆνα καὶ πλάτανον. Theophilus lib. III, ad Autolyicum IDEM.

(43) *In calvitio pennatulus.* Galero pennato.

(44) *In caduceo ignitulus.* Serpentes implexi virgæ linguas ignitulas vorabant. RIG.

(45) *Pars crucis, et quidem majus est, etc.* Cruces nobis reliquuntur, nobis figuntur, at ex eo maximus in nos honos redundat. Apud veteres quippe Christianos crux semper rebus in omnibus

tione defigitur. Sed nobis tota crux imputatur cum antenna scilicet sua cum illo sedilis excessu (46) Hoc quidem vos incusabiliores, qui mutilum et truncum dicastis lignum quod alii plenum et structum consecraverunt. Enimvero de reliquo integra est religio vobis integræ crucis, sicut ostendam. Ignoratis autem etiam originem istam deis vestris de isto patibulo provenisse. Nam omne simulacrum seu ligno seu lapide desculpitur, seu ære defunditur, seu quacunque alia locupletiore materia producit, plasticæ manus præcedant necesse est: plasta autem lignum crucis in primo statuit, quoniam ipsi quoque corpori nostro tacita et secreta linea crucis situs est. Quod caput emicat, quod spina dirigitur, quod humerorum obliquatio... Si statueris hominem manibus expansis, imagiem crucis feceris. Huic igitur exordio, et velut statumini argilla desuper intexta paulatim membra complet, et corpus struit, et habitum, quem placuit argillæ, intus cruci ingerit; inde circino et plumbis modulis præparatio simulacri in marmor, in lutum, vel æs, vel quodcunque placuit deum fieri, transmigratur. A cruce argilla, ab argilla deus: quodammodo transit crux indeum per argillam. Crucem igitur consecratis a qua incipitur consecratus. Exempli gratia dictum erit, nempe de olivæ nucleo et nuce persici et grano piperis sub terra temperato arbor exsurgit in ramos, in comam, in speciem sui generis. Eam si transferas, vel de brachiis ejus in aliam subolem utaris, cui deputabitur quod de traduce provenit? non illi grano aut nuci aut nucleo? Nam cum tertius gradus secundo ascribitur, æque primo secundus, sic tertius redigitur ad primum transmissus per secundum. Nec diutius super isto argumentandum est, quando naturali præscriptione omne omnino genus censum ad originem refert, quantoque ge-

nus censetur, tanto origo convenitur in genere. Si igitur in genere deorum crucum originem colitis, hic erit nucleus et granum primordiale. ex quibus apud vos simulacrorum silvæ propagantur. Ad manifesta jam²⁹: Victorias ut numina, et quidem augustiora quanto lætiora, veneramini. Con... one³⁰ quid melius extollant 579 cruces erunt intestina quodammodo tropæorum. Itaque in Victoriis et cruces colit castrensium religio, signa adorant, signa dejerant, signa ipsi Jovi præferunt. Sed ille imaginum suggestus et totius auri cultus monilia crucum sunt. Sic etiam in cantabris atque vexillis, quæ non minore sanctitate militia custodit, siphara illa vestes crucum sunt. Erubescitis, opinor, incultas et nudas erues colere.

13. Alii plane humanius solem Christianum deum æstimant, quod innotuerit ad orientis partem facere nos precationem (47) vel die solis lætitiâ curare. Quid vos minus facitis? Non plerique affectatione adorandi aliquando etiam cœlestia ad solis initium labra vibratis? Vos certe estis, qui etiam in laterculum septem dierum solem recepistis, et ex diebus ipsum prælegistis, quo die lavacrum subtrahatis, aut in vesperam differatis, aut otium et prandium curetis. Quod quidem facitis exorbitantes et ipsi a vestris ad alienas religiones. Judæi enim festi, Sabbata et cœna pura, et judaici ritus lucernarum et jejunia cum azymis et orationes littorales, quæ utique aliena sunt a diis vestris. Quare, ut ab excessu revertar, qui solem et diem ejus nobis exprobratis, agnoscite vicinitatem non longe a Saturno et sabbatis vestris sumus.

14. Novajam de Deo nostro fema suggestit, Adeo nuper quidam perditissimus in ista civitate, etiam suæ religionis desertor, solo detrimento cutis Judæus, utique magis post bestiarum morsus, ad quas se locando (48) quotidie toto jam corpore de-

Varia lectiones.

²⁹ Rigalt. At man; Verius Hav. ad man. ³⁰ Hav. contignatione.

Commentarius.

adhibebatur, signumque illius ante res omnes imprimebatur, ipse Tertul, de Corona Mil. Cyrillus catech. IV: Ποιεῖ δὲ τοῦτο τὸ σημεῖον, ἐσθίων καὶ πίνων, καθήμενος, κοιταζόμενος, ἐξανσταμένος, λαλῶν) περιπατῶν, ἀπαξάπλως ἐν παντὶ πράγματι. « Fac illud signum, comedens et bibens, sedens, recubans, erectus, loquens, ambulans, uno verbo in omni occasione. » Basilus Mag. I. de S. Spir. c. 27, illud reponit inter traditiones apostolicas non scriptas. LE PR.

(46) Cum illo sedilis excessu. Sedile crucis palus fuit brevior, medio stipiti impactus. Excessum vero sedilis dicit, quia palus iste in quo sedebant cruciarii, eminebat in medio stipite ad usum sedilis: Ἐν τῷ μέσῳ πηγνύμενον ξύλον ὡς κέρασ, καὶ αὐτὸ ἐξεχόν, ἐφ' ᾧ ἐποχοῦνται οἱ σταυρουμένοι, inquit Justinus, Dialogo advers. Tryphonem Judæum, Irenæus lib. II, cap. 42. Ipse habitus crucis fines et summitates habet quinque, duos in longitudine, et unum in medio ubi requiescit, qui clavibus affigitur. Palus iste medianus lib. adv. Ju-

dæos dicitur, Unicornis in medio stipata. RIG.

(47) Ad orientis partem facere nos precationem. Verissimum certissimumque est Christianos orientem versus preces suas nuncupare solitos; illius autem consuetudinis hæc erat ratio. Christus Dominus in cruce constitutus ad occasum respiciebat inde Christiani tanquam defixis in Christum oculis versus orientem se obvertebant. S. Hieronymus, ad cap. VI prophetæ Amos: « In mysteriis primum renuntiamus ei, qui in occidente est nos bisque moritur cum peccatis, et sic versi ad orientem pactum inimus cum Sole justitiæ, et ei nos servituros esse promittimus. » Profani et gentiles, qui veritatis omnino erant expertes, obvertebantur quoque ad orientem, sed orientem, solem deum suum falso credentes. LE PR.

(48) Utique magis post bestiarum morsus, ad quas se locando. Ipso libro ad Martyras: « Quot otiosos affectatio armorum ad gladium locat? Certe ad feras ipsas affectatione descendunt, et de morsibus et de cicatricibus formosiores sibi videntur. » RIG.

cutit, cum incedit, picturam in nos proposuit sub ista proscriptione : ONOKOITHZ⁸¹. Is era auri- bus canteriorum, et in toga, cum libro, altero pede unguato. Et credidit vulgus judæo. Quod enim aliud genus seminarium est infamiæ nostræ? Itaque in tola civitate *ὄνοχοιτης* prædicatur. Sed et hoc tamque externum et auctoritate temporis destitutum et qualitate auctoris infirmum, libenter excipiam studio retorquendi. Videamus igitur an hic quoque nobiscum deprehendami. Neque enim interest qua forma, dum deformia simulacra curemus? Sunt penes vos capino 580 capite et leonino et de bove et de ariete et hirco cornuti dii, caprignæ vel anguini et alites planta, fronte et tergo (49). Quid itaque nostrum unicum denotatis?

15. Plures Onocætæ penes vos deprehenduntur. Si in deis æqualitate concurrimus, sequitur, ut sacrificii vel sacri quoque inter nos diversitas nulla sit, ut ex alia specie comparationis satis fiat. Nos infanticidio litamus sive initiamus? Vos, si de memoria abierunt, quæ cæde hominis, quæque infanticidiis transegisse, recognoscetis suo ordine; nunc enim differimus pleraque, ne eadem videamur ubique retractare. Interim, ut dixi, ex alia parte non deest adæquatio. Nam etsi nos aliter (50), tamen non aliter vos (51) quoque infanticidæ qui infantes editos enecantes legibus quidem prohibemini, sed nullæ magis leges tam impune, tam secure sub omnium conscientia unius æ.... tabellis eluduntur. Sed nec eo distant, si vos non ritu sacri, neque deo necalis. Atquin in hoc asperius, quod frigore et fame aut bestiis,.... tis, aut longiore in aquis morte demergitis. At et si quo..... dissimilius penes vos fit, eo addicite, quo vestra pignora ex..... s, et supplebitur. Imo superacerbabitur in [vobis quidquid..... ratione defecerit. Sed de ea impietatis hostia dicimur...., dum ita quoque in vobis recognoscitur, ubi opportunius positum est, non multo secernimur a vestra voracitate, si illa impudica est, nostra vero crudelis, jungimur si forte natura, qua semper sævitia cum impudicitia concordat.

16. Quanquam quid minus, imo quid non amplius facitis? parum scilicet humanis visceribus inhiatis, quia vivos et puberes devoratis? parum humanum sanguinem lambitis, quoniam futurum

A sanguinem elicitis? parum infante vescimini, quia infantem totum præcoquum perhauritis? Ventum est ad horam lucernarum et caninum ministerium et ingenia tenebrarum. Quo in loco metuo ne cedam. Quid enim tale in vobis detinebo? Verum jam laudate consilium incesti verecundi, quod adulteram noctem commenti sumus, ne aut lucem, aut veram noctem contaminaremus. 581 quod etiam luminibus terrenis parcendum existimavimus, quod nostram quoque conscientiam ludimus: quodcumque enim facimus, si volumus, suspicamur. Cæterum incesta vestra pro sua libertate et luce omni et nocte omni et tota cæli conscientia fruuntur, quodque feliciter proveniat, cum palam misceatis incesta toto conscio cælo, soli ipsi ignoratis; nos vero etiam in tenebris scelera nostra recognoscere possumus. Plane Persæ, Ctesias edit, tam scientes quam non horrentes cum matribus libere fiunt. Sed et Macedones, id quod probaverunt, palam est factitare, siquidem cum primus scenam eorum Oedipus intravit trucidatus oculos, risu ac derisu exceperunt; [tragædus consternatus retracta persona: Nunquid, ait, domini, displicui vobis? responderunt Macedones: Imo tu quidem pulchre. Aut scriptor vanissimus si finxit, aut Oedipus demetissimus si ita fecit: atque exinde alter al alterum. *ἤλαυνε* dicebat εἰς τὴν μητέρα⁸². Sed una vel, alia gens quantula macula totius orbis? Nos enim omnem infecimus solem, omnem polluimus Oceanum? Date igitur aliquam nationem vacantem ab eis, quæ omne hominum genus ad incestum trahunt. Si qua gens concubitu ipso et ætatis ac sexus necessitate, ne dixerim libidine et luxuria, caret, ea erit quæ carebit incesto; si qua ab humana conditione privata quadam natura remota est, ut neque ignorantia neque errori neque casui opposita sit, ea erit quæ sola Christianis respondere constantius possit. Respiciate igitur luxuriam inter errores et ventos fluctuantem, si desunt populi, quos ad hoc sceleris incursent lata vada et aspera erroris. Imprimis cum infantes vestros alienæ misericordiæ exponitis aut in adoptionem melioribus parentibus, obliviscimini. quanta materia incesti, subministratur, quanta occasio casibus aperitur. Plane 582 ex aliqua disciplina severiores aut certo respectu ejusmodi eventuum a libidine tem-

Varia lectiones.

⁸¹ Scribendum esse *ὄνοχοιτης* ex Apol. 16. apparet; Rig. et hoc in l. et in Apologet. sc. Onochootes.
⁸² Cf. Apolog. 9.

Commentarius.

(49) *Alites planta, fronte et tergo* In exemplari legitur: *Alites plana fronte et tergo*. mendose: legendum: *Planta, fronte et tergo*. Mercurium enim designat. RIG.

(50) *Nam etsi nos aliter*. Nos infanticidæ, cum infantes ad sacrificia nostra cædere dicimur: vos infanticidæ, qui infantes recens editos pro arbitrio vestro necatis: Nos pro nostra, ut dicitis, religione. Vos pro arbitrio vestro. Vos quidem infantes, ali-

ter ac nos cædere dicimur, cæditis; verumtatem cæditis. Eo igitur quod cæditis, æque estis infanticidæ. IDEM.

(51) *Tamen non aliter vos*. Infanticidii orimen et cætera flagitia in gentiles retorquet, qui Christianos earum rerum postulabant quarum erant consocii, et quas soli gnostici perpetrasse dicebantur, LE PR.

peratis quocumque loco domi aut peregre, ut non dispersio seminum et saltus ubique luxuriæ ne- scientibus filios edat, quos aut ipsi postmodum pa- rentes, aut alii. . . . incursent, quando etiam ætatum moderatio libidine exclusa sit. Quotcum- que adulteria, quotcumque stupra, quotcumque publicatæ libidinis . . . . sive stativo vel ambu- latorio titulo, tot sanguinis mixtiones, tot com- pagines generis, tot inde traduces ad incestum ; unde adeo mimis et comædis argumentorum venæ fluunt, unde ista quoque talis ante tragœdia eru- pit. Fusciano præfecto (53), urbi, iudicata puni- tione reatus (53), fortuita negligentia comitata ultra januam progressus iter, prætereuntibus tractus domo excidit. Græculus vel a limite Græculo more (54) captaverat intrans³⁴, inde mutatus Asiæ ætates Romam in venalicio refertur. Emit impru- dens pater et utitur Græco. Dehinc, ut vestra, adolescentem dominus in agrum et vincula legat. Illic jam dudum prædagogus et nutrix pœnas da- bant. Repræsentatur eis tota causa, referunt invi- cem exitus suos : illi, quod alumnus in pueritia periisset ; ille, se quoque a pueritia periisse, cæterum eodem eventu Romæ natum honesta domo.

A Forsitan et signa quædam retexuerit. Igitur Dei voluntate, ut tanta sæculo macula exprobraretur, Spiritus Dei (55) de die concutit : tempora cum ætate respondent, aliquid et oculi de lineamentis recordantur, proprietates nonnullæ in corpore recensentur. Dominos, imo jam parentes tantum prolata inquisitionis diligentia impellit. Investiga- tur venaliciarius (56), infeliciter invenitur. Reve- lato scelere, parentes sibi laqueo medentur. Bona filio male superstiti præfectus ascribit, non ad hæreditatem, sed ad stipendium stupri et incesti. Satis erat unum istud exemplum publicæ erubes- centiæ **583** ejusmodi scelerum delitescentium in vobis. Nihil semel evenit in rebus humanis, semel plane erui potest. De sacramentis nostræ religionis opinor intentalis, et sunt paria vestris etiam non sacramentis.

B 17. De obstinationibus vero vel præsumptioni- bus, si qua proponitis, ne istæ quidem ad commu- nionem comparationis absistunt (57). Prima obsti- natio est, quæ secunda ab eis religio constituitur Cæsarianæ majestatis, quod irreligiosi dicamur in Cæsares, neque imagines eorum repropitiando, neque genios dejerando hostes populi nuncupa-

Variæ lectiones.

³⁴ *Corruptum hunc locum ita emendavit Rigalt. ut pro vulg. senatus scriberet reatus et v. intrans de- leret.*

Commentarius.

(52) *Fusciano præfecto.* Scio Fusciano senatorii ordinis viro, condiscipulo M. Antonini philosophi imp. Hujus meminit Julius Capitolinus in M. An- tonino et in Pertinace : præfectum Urbi, et homi- nem sincerum fuisse refert. Iterum consulem fuisse tradit Lampridius in Commodus. Fusciani Numidiæ legati mentio fit I. vi *de leg. præst.* quæ est Try- phoni respondentis secundum constitutionem divi Pii ad Tascium Fuscianum RIG.

(53) *Judicata punitione reatus.* Hic vero nonni- hil indulsumus conjecturis. In exemplari legitur, « Judicata punitione senatus. » Quod aperte men- dosum est. Nam quid illud tandem significabat ? « Tragœdia iudicata punitione senatus. Quare autem meminit Fusciani præfecti Urbi, si iudicata fuerit punitione senatus ? Imo, nihil hic punitum, neque a senatu, neque a præfecto Urbi. Itaque hoc primum statuo, præcedentia sic esse distin- guenda : « Unde adeo mimis et comædis argumen- torum venæ fluunt. Unde ista quoque, talis ante tragœdia, erupit. » Ista scilicet vena comici argu- menti, quæ talis ante tragœdia fuit. Deinde narrare incipit tragœdiam, casum plane miserandum. Fu- sciano præfecto Urbi iudicata punitione reatus, facinorosi nimirum alicujus, populo ad spectacu- lum concurrente, fortuita negligentia comitum **D** ultra januam progressus iter, prætereuntibus tractus, domo excidit. Hoc de puro sex aut circiter annos nato intelligendum esse vel ex eo fit veri- simile, quod is meminerit se in pueritia periisse, dehinc mutatum ætate, relatum Romam, et jam adolescentem in vincula legatum. Sic igitur pro- cedat historia : Fortuita negligentia comitum ultra januam progressus iter, prætereuntibus tractus, domo excidit. Sequitur in eodem manuscripto co- dice. « Græculus vel a limine Græculo more cap- taverat intrans. » ut hæc postrema dictio, *intrans*, interpretatio videatur ejus quod præcesserat, a *limine*. Quod si probavimus, eadem opera proba-

bitur, nulla rutione defendi posse quæ uncis ideo comprehendere voluimus, at detrahantur. Quare, sic pergat historia : Græculus Græculo more capta- verat. Inde mutatus Asiæ ætate, etc. Denique, Ætatem Asiæ dixerit, in Asia transactam.

C (54) *Græculo more.* Hunc morem explicat Julia- nus Cæsar libello quodam acephalo editionis Peta- vianæ pag. 157 : « Ὅσπερ οἱ τὰ παιδία τοῦ πλακοῦν- τοῦ ἑξαπατῶντες, τῷ καὶ δις καὶ τρίς προίεσθαι πει- θουσιν ἀκολουθεῖν ἑαυτοῖς· εἴθ' ὅταν ἀποστήσωσι πόρρω τῶν οἰκιῶν, ἐμβάλλοντες εἰς ναῦν ἀπέ- δοντο. RIG.

(55) *Spiritus de die concutit.* In exemplari legi- tur : « Spiritus Dei die concutit. » Nullo sensu, Vocabulum *Dei* proxime antecedit, neque debet hic reperiri ; visum scribere, « Spiritus de die concutit. » IDEM.

(56) *Investigatur venaliciarius.* Hic adverten- dum venaliciarium non esse mercatorem, sed mangonem ; mangones enim proprie non dicuntur mercatores, quia venalia mancipia non sunt in merce discernunturque merces a venalibus, et mercatus a venalibus l. 1 *Cod. de Nund. et mercat.* Mancipia venalia non referuntur ad res mobiles proprie ; nam, licet res vendatur non tamen tradi- tur, quæ exceptio apud jurisconsultos solemnitas. Merces autem appellatio ad res tantum mobiles pertinet ut habetur (l. 69 *D. de Verb. signif.*) LE PR.

(57) *Ne quidem ad communionem comparationis absistunt.* Emendatio in promptu videatur. A com- munionem comparationis absistunt : Verum ita scripsisse Tertullianum existimo, *ad communionem*. Etenim amat hujuscemodi compositiones, *adstu- dendum, adsacrificium, adlæderentur*. Hic igitur ait, ne ista quidem quæ objicitis, absistunt ad- communionem comparationis, hoc est, non impe- diunt quominus sistat se adcommunio compara- tionis. RIG.

mur. Ita vero sit, cum ex vobis nationibus quotidie Cæsares, et Parthici, et Medici, et Germanici. Hoc loco Romana gens viderit, in quibus indomitæ et extraneæ nationes. Vos tamen de nostris adversus nostros conspiratis. Agnoscimus sane Romanam in Cæsares fidem. Nulla unquam conjuratio erupit, nullus in senatu vel in palatiis ipsis (58) sanguis ³⁵ Cæsaris notam fixit; nulla in provinciis affectata majestas. Adhuc Syriæ cadaverum odoribus spirant; adhuc Galliæ Rhodano suo non lavant. Sed omitto vesaniæ crimina, quia nec ista Romanum nomen admittunt. Vanitatis sacrilegia conveniam, et ipsius vernaculæ gentis irreverentiam recognoscam, et festivos libellos, quos statuæ sciunt (59), et illa obliqua nonnunquam dicta a concilio atque maledicta, quæ circi sonant. Si non armis, saltem lingua semper rebelles estis. Sed aliud, opinor, est, non jurare per genium Cæsaris. Dubitatur enim de perjuris jure, cum ne per deos quidem vestros ex fide dejeretis. Sed non dicimus deum imperatorem: super hoc enim, quod vulgo aiunt, sannam facimus (60).

18. Imo qui deum Cæsarem dicitis, et deriditis, dicendo quod non est, et male dicitis, quia non vult esse quod dicitis; mavult enim vivere, quam deus fieri. Reliquum obstinationis in illo capitulo collocatis, 584 quod neque gladios neque cruces, neque bestias vestras, non ignem, non tormenta, ob duritatem ac contemptum mortis, animo recusamus. At enim hæc omnia apud priores majores, que vestros non contemni mode, sed etiam magna laude pensari ac virtute didicerunt. Gladius quot et quantos viros voluntarios! piget prosequi. Crucis vero novitatem numerosæ abstrusæ Regulus vester libenter dedicavit. Regina Ægypti bestiis suis usa est. Ignes post Carthaginensem feminam Asdrubale marito in extremis patriæ constantiorem docuerat invadere ipsa Dido. Sed et tormenta mulier Attica fatigavit tyranno negans, postremo, ne deceret corpus et sexus, linguam suam pastam

A exspuit, totum eradicatæ confessionis ministerium, Sed vestris ista ad gloriam, nostris ad duritiam deputatis. Destruite nunc gloriam majorum, que nos quoque destruat. Contenti estote detrahere etiam laudi parentum ad præsens, ne nobis locum detis. De his forsitam et temporum qualitas robustioris antiquitatis exegerit ingenia duriora, at nunc tranquillitas pacis et ingenia mitiora et mentes hominum etiam in extraneos (61)... Ergo, inquit, veteribus vos comparate, nobis necesse est in vobis odio prosequi quod a nobis non probatur, quia nec invenitur in nobis. Respondete igitur ad singulas species. Non eadem voce exempla depono. Si contemptu scilicet mortis gladius de majoribus fabulas fecit, utique non vitæ amore gladio vos ad lanistas auctoratis, sed mortis nomen militiæ datis (62). Si feminae alicui de bestiis famosa mors est, medio quotidie pacis sponte libera ad bestias itis. Si crucem, configendi corporis machinam, nullus adhuc ex vobis Regulus pepigit; attamen jam ignis contemptus evasit (63), ex quo se quidam proxime vestiendum incendiari tunica ad certum usquequaque locum auctoravit. Si flagris mulier insultavit, hoc quoque proxime inter venatorios (64) 585 ordine transcurso remensus est, ut taceam de Laconica gloria (65).

19. Hucusque, opinor, horrenda obstinationum Christianarum: quæ si vobiscum communicamus, superest deridenda personarum conferamus; quamquam de persuasionibus omnis obstinatio nostra præstruitur: mortuorum enim præsumimus resurrectionem. Spes resurrectionis fastidium est mortis. Ridete igitur quantumlibet stupidissimas mentes quæ moriuntur ut vivant; sed quo facilius rideatis et resolutius decachinnetis, arrepta sponsa vel interim lingua delete litteras interim vestras, quæ similiter asseverant animas in corpora redituras. Attamen quanto acceptabilior nostra præsumptio est, quæ in eadem corpora redituras defendit? vobis autem quanto vanius traditum est

Variae lectiones.

³⁵ *Ila Hav. ; cod. ms. sanguinis.*

Commentarius.

(58) *Vel in palatiis ipsis.* Romanorum crudelitatem in suos imperatores arguit, qui in regia, in palatiis, in ipso senatu Principes confodiebant: cum tamen nulla neque seditio a christianis concitaretur, neque novis unquam rebus studere visi fuerint. LE PR.

(59) *Quos statuæ sciunt.* Adfixis aut appensis ad statuas tabellis. RIG.

(60) *Quod vulgo aiunt, sannam facimus.* Sanna derisionis species est quæ fiebat ore distorto vultuque, aut certa digitorum manuumve conformatione, aut ductu labiorum sine ullo verbo. Sanna Græce *μήκων* Adhibitas fuisse illas Sannas et oris distorsiones ad terrefaciendos plorantes pueros patet ex Arnobio lib. v: Usque adeone mortales sæculi illius ac temporis corde fuerant vacui, rationisque sensusque nullius, ut ab actionibus improbis tanquam parvuli, pusiones, personarum monstruosissima torvitate sannis etiam constringeren-

tur, et maniis? » Unde sanniones dicti homines. vultu magis quam facie aut dicentiis ridiculi. Genus etiam sannæ quoddam erat, quod ciconia dicebatur, cum nempe ciconiæ collum manibus fingebatur. De sannis et derisionibus apud plerosque multa legas, apud Persium, Sat. I et V, LE PR.

(61) *Etiam in extraneos.* Ipse in *Apologetico* Christianus et extra fidelis vocatur. RIG.

(62) *Sed mortis nomen militiæ datis.* Nempe armidoctorum et *ὀπλοδιδασκαλούς* appellatis lanistas, ducto de laniena vocabulo. IDEM.

(63) *Evasit.* Exarsit, perque omnia membra evasit concremata. IDEM.

(64) *Inter venatorios.* Libro *ad Martyras*. Inter venatorum laureas. IDEM.

(65) *Ut taceam de Laconica gloria.* Sic apud Pionium, Eunolpus: « Et ego quidem tres plagas Spartana nobilitate concoxi. » LE PR.

hominis spiritum in cane vel mulo aut pavone A rediturum? Item iudicium annuntiamus a Deo pro cuiusque meritis post interitum destinatum. Id vos Minoi et Rhadamantho ascribitis, justiore interim Aristide recusato. Eo iudicio iniquos æterno igni, pios et insotes amœno in loco dicimus perpetuitatem transacturos. Apud vos . . . quoque Pyriphlegethontis et Elysii non alia conditio disponitur. Nec mythici ac poetici soli talia canunt, sed et philosophi (66) de animorum reciprocatione et iudicii distributione confirmant. Quoniam igitur usque, iniquissimæ nationes, non agnoscitis, imo insuper exsecramini vestros, si nihil inter vos diversitas habet, si unum et eidem sumus; quia non odistis quod estis: date dextras potius, compingite oscula, miscete complexus, cruenti cum cruentis, incesti cum incestis, conjurati cum conjuratis, obstinati et vani cum æqualibus. Pariter deorum numina 586 læsimus, pariter indignationem eorum provocamus. Habetis et vos tertium genus (67), etsi non de tertio ritu, attamen de tertio sexu. Illud aptius de viro et femina, viris et feminis junctum. Aut numquid ipso vos collegio offendimus? Solet æqualitas æmulationis materiam subministrare. Sic figulus figulo, faber fabro invidet. Imo jam de fine simulata confessio redigit conscientiam ad veritatem et ad constantiam verita-

tis, (nam omnia ista in nobis solis erunt, et a nobis solis revincuntur, quibus illata sunt;) agnitione scilicet diversæ partis, unde scientia instructa et consilium inspirat et iudicium gubernat. Vestra denique sententia est, ne causam quis iudicet (68), nisi duobus auditis. Quod in nobis solis negligitis, naturæ vitio satisfacitis, ut quæ in nobis non refutetis, in aliis . . . tis, aut quorum reatum in vobis meminertis, ea in alios jaetetis . . . opere occupatiores eritis, in extraneos casti, in vosmetipsos incesti, exsertiores foris, subjecti domi. Hæc est iniquitas, ut gnari ab ignaris, absoluti a reis iudicemur. Auferte stipulam de oculo vestro, aut trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis⁸⁶. Emendate vosmetipsos prius, ut Christianos puniatis; nisi quod emendaveritis, non punietis, imo eritis Christiani, imo si fueritis Christiani, eritis emendati. Discite quod in nobis accusetis, et non accusabitis. Recognoscite quid in vobis non accusetis, et accusabitis. Patet etiam hinc vobis, quantum aperire potuerimus (e paucis istis libellulis), erroris inspectio et veritatis recognitio. Damnite veritatem, sed inspectam si potestis, et probate errorem. Sed repertum si putatis. Quodsi præscribitur vobis errorem amare et odisse veritatem; cur quod amatis et odistis, non noveritis?

Variæ lectiones.

⁸⁶ *Haverc. ad Apolog. 39 emend.* Auferte trabem de oculo vestro, ut stipulam de alieno extrahatis.

Commentarius.

(66) *Sed et philosophi.* Non solum poetæ quibus omnia comminiscendi potestas data est, vana illa somnia et vacui cerebri deliramenta invexerunt; sed etiam philosophi, iique majorum gentium ut Plato, qui metempsychosin tuitus est. LE PR.

(67) *Habetis et vos tertium genus.* Alexander Severus, narrante Lampridio, tertium genus hominum eunuchos esse dicebat, nec videndum, nec in usu

habendum a viris, sed vix a feminis nobilibus. RIG.

(68) *Ne causam quis iudicet.* Justitiæ leges postulant, ut causæ fiat disceptatio, antequam iudicium feratur, unde apud Senecam, *Medea*, act. II, sc. II, sic Creontem alloquitur:

Qui statuit aliquid, parte inaudita altera.

Æquum licet statuerit, haud æquus fuit. LE PR.

LIBER SECUNDUS.

1. Nunc de deis vestris, miserandæ nationes, D congregari vobiscum defensio nostra desiderat, provocans ipsam conscientiam vestram ad censendum an vere dei, ut vultis, an falso, ut scire non vultis. Hæc enim materia est erroris humani per artificem ejus, ne ignorantia erroris (66) . . . quo magis rei sitis. Patent oculi, nec vident; hiant aures, nec audiunt; cor stupet saliens, nescit animus quod agnoseit. Denique, si tantam perversitatem una

præscriptione discuti liceret, in expedito esset nuntiatio, cum omnes 587 istos deos ab hominibus institutos, non . . . hinc exoidere fidem veræ divinitatis, quo nihil utique aliquando cœptum divinum videri jure possit. Sed enim multa sunt, quibus teneritas conscientiæ obduratur in callositatem voluntarii erroris. Ingenii manu veritas obsidetur (70); at ipsa de sua virtute securam est. Quidni? quoscumque (71) vult, de ipsis adversariis socios

Commentarius.

(69) *Ignorantia erroris*, . . . *supplendum*, tollatur, aut aliquid simile. RIG.

(70) *Ingenti manu veritas obsidetur.* Quoniam expugnari non poterant Christiani nisi mendacio obruerentur; veritatem nationes quantum in se erat premebant, verbisque et calumniis infinitis

causæ suæ licet deploratæ patrocinabantur. Veritas nullo fere testimonio indiget, nullo verlorum strepitu.

(71) *Quoscumque.* In exemplari legitur, *Quæcumque.* RIG.

protectoresque sibimet assumit, et omnem illam expugnatorum multitudinem (72) prosternit. Adversus hæc igitur nobis negotium est, adversus institutiones majorum, auctoritates receptorum (73), leges dominantium, argumentationes prudentium; adversus vetustatem, consuetudinem, necessitatem: adversus exempla, prodigia, miracula, quæ omnia adulterinam istam divinitatem corroboraverunt. Quare secundum vestros commentarios, quos ex omni theologiæ genere cepistis, gradum conferens, quoniam major in hujusmodi penes vos auctoritas litterarum, quam rerum est, elegi ad compendium Varronis opera (74), qui rerum divinarum ex omnibus retro digestis commentatus, idoneum se nobis scopum exposuit. Hunc si interrogem, qui insinuatōres deorum? aut philosophos designat aut populos aut poetas. Triplici enim genere deorum censum distinxit: unum esse physicum, quod philosophi retractant; aliud mythicum, quod inter poetas volutetur; tertium gentile, quod populi sibi quique adoptaverunt. Igitur cum philosophi physicum conjecturis concinnarint, poetæ mythicum de fabulis traxerint, populi gentile ultro præsumpserint, ubinam veritas collocanda? in conjecturis? sed incerta conceptio est; in fabulis? sed fœda relatio est; in adoptionibus? sed passiva et municipalis adoptatio est. Denique apud philosophos incerta, quia varia; apud poetas omnia indigna, quia turpia; apud populos passiva omnia, quia voluntaria. Porro divinitas, si veram retractes, ea definitione est, ut istud neque argumentationibus incertis colligatur, neque fabulis indignis contaminetur, neque adoptionibus passivis judicetur; haberi enim debet, sicut est, **588** certa, integra, communis, quia scilicet omnium. Cæterum quem Deum credam? quem suspicio æstimavit, quem historia jactavit, quem civitas voluit? Dignius multo neminem credam, quam dubitandum aut pudendum aut adoptivum.

2. Sed physicorum auctoritas philosophorum ut mancipium sapientiæ patrociniatur. Sane mera

A sapientia philosophorum (75), cujus infirmitatem prima hæc contestatur varietas opinionum, veniens de ignorantia veritatis. Quis autem sapiens expertus veritatis, qui ipsius sapientiæ ac veritatis patrem et dominum deum ignoret? . . . . divina alias enuntiatio Salomonis (*Prov. ix, 10; Ps. xi, 10*): Initium, inquit, sapientiæ metus in Deum. Porro timoris origo notitia est (76); quis enim timebit quod ignorat? Ita qui Deum timuerit, omnium notitiam et veritatem assecutus, plenam atque perfectam sapientiam obtinebit. Hoc autem philosophiæ non liquido successit. Licet enim per curiositatem omnimodæ litteraturæ inspiciendæ, divinis quoque Scripturis ut antiquioribus possint videri incursasse, et inde nonnulla dempsisse, cum tamen (77) . . . . ut . . . probant sese aut omnia despexisse aut non omnibus . . . . Nam et alias veritatis simplicitas per scrupulositatem . . . ve³⁷ fide nutat, et ita accedente libidine gloriæ ad proprii ingenii opera mutasse, per quod in incertum abiit etiam quod invenerant, et facta est argumentationum inundatio de stillicidio uno atque alio veritatis; invento enim solummodo eo, non ut invenerant, exposuerunt, ut de qualitate³⁸ ejus et de natura et jam de sede disceptent: platonici quidem curantem rerum et arbitrum et judicem; Epicurei otiosum et inexercitum, et, ut ita dixerim, neminem; positum vero extra mundum, Stoici; intra mundum, Platonici. Quem non penitus admiserant, neque nosse potuerunt, neque timere, nec inde sapere, exorbitantes scilicet ab initio sapientiæ, id est, metu in Deum. Exstant testimonia tam ignoratæ quam dubitatæ inter philosophos Divinitatis. Diogenes consultus quid in cœlis agatur: Nunquam, inquit, ascendi. **589** Item, an dei essent? Nescio, inquit, nisi ut sint expedire. Thales Milesius, Cræso sciscitanti, quid de dei arbitraretur, post aliquot deliberandi commeatus, nihil renuntiavit. Socrates ipse deos istos quasi certus negabat. Idem Æsculapio gallinaceum secari quasi certus jubebat. Et ideo cum tam incerta et inconstans definiendi de

Varie lectiones.

³⁷ Hav. ad Apol. 47 plerumque. ³⁸ Rigalt. invenerunt — qualitatis; cf Apolog. 47.

Commentarius.

pitū, ἀπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείας ἔφω, qui versus Euripidis ea Phœniss. citatur a Juliano imp. orat. 7, subjicitque idem Julianus σκιαγράφιας γὰρ φησι τὸν ψευδῆ καὶ ἄδικον δεῖσθαι, quæ verba ex eodem loco Euripidis adducuntur. Sic apud Stohæum Æschylus. Theodor. lib. 1 *Therap.* Basil. Cæsar. orat. 14, et Simeon Cancellar. orat. 1. LE PR.

(72) *Expugnatorum multitudinem.* In libro Agobardi legitur: *expugnatorem multitudinem.* Quod defendi posse jam monuimus ad illud *Apologetici*, cap. 25: *Græciam debellatorem.* Sic hic tam facilis fuit lapsus, ut in apice nullius momenti veterem manum sequi velle superstitione non careat. RIG.

(75) *Auctoritates receptorum.* Quæ jam pridem recepta, consensus publici auctoritatem obtinent. IDEM.

(74) *Varronis opera.* Ne tergiversari videatur, atque ut gentiles quavis sponsione premat, illorum testimonia, auctoresque apud eosdem probatissimos excutit. Varronem scilicet Romanorum omnium doctissimum. LE PR.

(75) *Mera sapientia philosophorum.* Quæ nihil Christianum, nihil divinum sapit. RIG.

(76) *Porro timoris origo, notitia est.* Ex illi Salomonis loco verissime argumentatur, ut numen adstruat: Apud gentiles vulgatum erat: *Primus in orbe Deos fecit timor* . . . Nullusque tunc ferme erat qui non ita sentiret ac loqueretur. LE PR.

(77) *Cum tamen* . . . . Lacuna illa sic explenda videtur: « Cum tamen credunt, probant sese aut omnia despexisse, aut non omnibus credidisse. » IDEM.

Deo philosophia deprehenditur, quem potuit . . . . re ejus, quem non liquido tenebat determinare? De mundo . . . . dicimus. Hunc enim physicum theologiæ genus cogunt: q . . . . ta deos tradiderunt, ut Dionysius stoicus trifariam deos dividat, unam, vult speciem, quæ in promptu sit, ut, solem, lunam . . . . aliam, quæ non compareat ut Neptunum, reliquam, quæ de hominibus ad divinitatem transisse dicitur, ut Herculem, Amphiareum. Æque Arcesilaus trinam formam divinitatis ducit, Olympios, Astra, Titaneos; de Cælo et Terra, ex his, Saturno et Ope, Neptunum, Jovem et Orcum et cæteram successionem. Xenocrates Academicus bifariam facit Olympios et Titanios, qui de Cælo et Terra. Ægyptiorum plerique quatuor deos credunt, Solem et Lunam, Cælum ac Terram. Cum reliquo igni superno deos ortos Democritus suspicatur, cujus instar vult esse naturam Zeno. Unde et Varro ignem mundi animum facit, ut perinde in mundo ignis omnia gubernet, sicut animus in nobis. Atqui vanissime. Nam cum est, inquit, in nobis, ipsi sumus; cum exivit emorimur. Ergo et ignis cum de mundo per fulgura proficiscitur, mundus emoritur.

3. His ita expeditis (78), videmus physicum istud ad hoc subornatum, ut deos elementa contendat, cum his etiam alios deos natos alleget: Dei enim non nisi de deis nascerentur. Quos quoniam in mythico apud poetas plenius suo loco examinabimus, tamen quod de ipsis interim retractandum est; quod ad præsentem speciem facit, simul et de præsentis specie ad ipsos. . . . an ostensuri sumus, deos nullo modo videri posse qui de elementis nati dicuntur, ut jam hinc præjudicatum sit, deos elementa non esse, cum qui de elementis nati dicuntur, Dei non sunt: æque demonstrando, orta deos non esse, ad illam agnatorum speciem præstruemus recte non esse defendi, quorum parentes, id est elementa dei non sunt. Scitum, deum e deo nasci, quemadmodum de non deo non deum. Igitur quod elementa contineat mundus iste, ut summaliter tractem de universitate, partibus ejus præministrans; nam quæ conditio ejus, eadem utique erit et elementorum et membrorum, aut ab aliquo institutus si necesse est, qua Platonis humanitas, aut a nullo qua Epicuri duritia. Et si institutus est, habendo initium, habebit et finem, ita quod aliquando non fuit ante initium; et quandoque non erit post finem: non capit utique videri deus carens substantia 590 divinitatis, id est æternitate, quæ sine initio et fine censetur. Si vero institutus omnino non est ac propterea deus habendus, quod ut Deus neque initium

A neque finem sui patitur: quomodo quidam assignant elementis, quæ deos volunt, generationem, cum stoici negent quicquam Deo nasci? Item, quomodo volunt, quos de elementis natos ferunt, deos haberi, cum Deum negent nasci? Itaque quod mundi erit, hoc elementis ascribetur, cælo dico et terræ et sideribus et igni, quæ deos et deorum parentes adversus negatam generationem Dei et nativitatem frustra credi proposuit Varro. Et qui Varro indicaverat animalia esse cælum et astra. Quod si ita est, etiam mortalia sint necesse est, secundum animalis formam; nam etsi immortalem constat animam, ipsi hoc soli licebit, non etiam illi cui adnectitur, id est corpori. Nemo autem negabit mortale corpus esse cum et contingamus ea et contingamur ab eis, certa corpora ex illis decidere videamus. Ergo si animalia deposita ratione animæ, qua corporum conditio, mortalia, non utique, dii elementa. Et tamen unde animalia (79) Varroni videntur elementa? Quoniam moventur. Ac ne ex diverso proponatur, multa alia moveri, ut rotas, ut plaustra, ut machinas cæteras ultro prævenit dicens, eo animalia credita, quod per semetipsa moverentur, nullo extrinsecus apparente motore eorum aut minatore, sicut apparet qui rotam compellit, et plaustra volvit, et machinam temperat. Igitur nisi animalia, non mobilia per se. Porro allegans, quid non appareat, ostendit quid quæsisse debuerat, id est, artificem et arbitrum motus; neque enim statim non est, quod, quia non videmus, non credimus esse. Imo eo altius investigandum est, quod non videatur, ut quod videatur quale sit scire possimus. Alioquin si tantum ea, quæ comparent, dei esse creduntur, quia comparent, quomodo deos etiam eos recipitis qui non comparent? Si autem videntur esse qui non sunt, cur non sint et qui non videntur? Motatorem dico cælestium rerum. Si tergo et animalia, quia mobilia per se, etiam mobilia per se, quia non per alium; tamen illa non statim Dei, quia animalia, ita nec ideo, quia per se mobilia; aut quid vetat universa animalia, ut mobilia per se, deos haberi? . . . . lia sane vanitate Ægyptiis licet.

4. Aiunt quidam propterea deos fuisse appellatos, quod θεῖον et αλεσθαι, procurrere ac motari interpretatio est. Sane vocabulum istud non est alicujus majestatis; a cursu enim et motu, non ab divinitatis denominatione formatum est. Sed cum etiam ille unus Deus quem colimus, θεός cognominetur. nec tamen aut motus ullus aut cursus ejus appareat, qui nec visibilis cuiquam sit, palam est, ut vocabulum istud . . . . . sumptum propriumque, quia se nativum, 591 divinitatis inventum . . .

Commentarius.

(78) *His ita expeditis.* Post turbam illam philosophorum, qui de Deo aut pessime senserunt, aut, deos omnino sustulerunt, validissimis rationibus pugnat ex ipsa re de qua erat quæstio, de ortu scilicet deorum, de immortalitate, creatione, etc. LE PR.

(79) *Et tamen unde animalia.* Varronem huc attingit qui elementa animalia docuerat, eo quod moverentur. In quo illum arguit imperitiæ; debuerat enim motorem investigare, atque ad primum illud principium rationis vi ascendere. IDEM.

interpretationis ejus astutia, verisimilius est non a cursu et motu θεοῦ dictos, sed de appellatione veri Dei mutuatum, uti quos æque deos excudissetis, θεοῦ cognominaretis. Denique quam ita sit, probatio suppetit, cum etiam universos deos vestros, in quibus nullius cursus aut motus officium denotatur, θεοῦ communiter appelletis. Itaque si æque θεοῦ æque immobiles, disceditur vocabuli interpretatione pariter et divinitatis opinione, quæ a cursu et modulata rescinditur. Quod si nomen istud proprium divinitatis et simplex, nec interpretatorium in illo deo reprehensum, in cætera, quæ deos vultis, docete etiam qualitatis inter illos esse consortium, ut jure consistat collegium nominis communione substantiæ. Porro ΘΕΟΣ ille jam hoc solo quod non sit in promptu, vacat a comparatione eorum quæ in promptu sunt et visui et sensui : sed sensui satis, quod est testimonii ad diversitatem occulti et manifesti renuntiatio : si elementa palam proposita omnibus, si contra deus nemini, quomodo poteris, ex ea parte quam non vidisti, quæ vides congregari? Cum ergo non habes conjungere sensu . . . ratione, quid vocabulo jungis, ut jungas etiam potestate? Ecce enim Zeno quoque (89) materiam mundialem a Deo separat, vel eum per illam, tanquam mel per favos transisse dicit. Itaque materia et Deus duo vocabula, duæ res. Pro discrimine vocabulorum etiam res separantur, etiam materiæ conditio vocabulum sequitur. Quod si materia non est, quia sicut appellatio præscribit, quomodo quæ sunt in materia, id est elementa dei habentur, cum membra a corpore alig . . . esse non possint? Sed quid ego cum argumentationibus physiologicis? S . . . ascendere debuit de statu mundi, non incerta descendere . . . lo platonica forma quadratum eum angulatumque com . . . do circino rotunda ita collegit, quod sine capite solem credi laborat. Sed Epicurus, qui dixerat, quæ super nos, nihil ad nos, cum et ipse cælum inspicere desiderat, solis orbem pedalem (81) deprehendit. Adhuc scilicet frugalitas et in cælis agebatur. Denique ut ambitio profecit, etiam sol aciem suam extendit, ita illum orbem majorem peripatetici de-

A notaverunt. Oro vos, quid sapit conjecturarum libido? Quid probat tanta præsumptione asseverationis otium affectatæ morositatæ eloquii 592 artificio adornatum? Merito ergo Milesius Thales (82) dum totum cælum examinat et ambulat oculis, in puteum cecidit . . . . . multum irrisus Ægyptio illi : Interra, inquit, nihil perspiciebas, cælum tibi speculandum existimas? Itaque casus ejus per figuram, ... s notat, scilicet eos qui stupidam exerceant curiositatem . . . . naturæ, quam prius in artificem ejus et præsidem, in vacuum . . . . n dum habituros.

B 5. Quin ergo ad humaniorem aliquanto (85) . . . imur opinionem, quæ de communi omnium sensu et simplici cog . . . .⁸⁹ deducta videatur? Nam et Varro meminit ejus, creditam præterea dicens elementorum divinitatem, quod nihil omnino sine suffragio illorum gigni, ali, provehi possit ad vitæ humanæ et terræ sationem, quando ne ipsa quidem corpora aut animas sufficere licuisset sine elementorum temperamento, quo habitatio ista mundi circulorum conditionibus fœderata præstatur, nisi quod hominum incolatui denegavit enormitas frigoris aut caloris. Itaque deos credi : solem, qui diei de suo cumulet, fruges caloribus. p . . . . et annum stationibus servet ; lunam, solatium noctium, patrocinium mensium gubernaculis ; item sidera, signacula quædam temporum ad mutationem notandorum : ipsum denique cælum, sub quo omnia ; terram, super quam omnia, et quidquid illorum inter se ad commoda humana conspirat. Nec tantum beneficiis fidem divinitatis elementis convenire, sed etiam de diversis, quæ tanquam de ira et offensa eorum incidere soleant, ut fulmina, ut grandines, ut ardores, ut auræ pestilentes, item diluvia, item hiatus motusque terrarum. Et jure credi deos, quorum natura honoranda sit in secundis, metuenda sit in adversis, domina scilicet juvandi et nocendi. Porro, si ita sentiuntur in . . . . conversatione, non perinde rebus ipsis, quibus juvantur sive læduntur aut gratias referunt aut querelas intendunt, sed his, sub quorum ducatu et potestate operatio rerum decurrit. Nam in voluptatibus vestris non tibiæ aut citharæ coronam ad præmium adjudicatis, sed artifici

Variæ lectiones

⁸⁹ *Le Prior supplevit* : convertimur — cognatione.

Commentarius

(80) *Ecce enim Zeno quoque.* Zenonem intelligit. Citteium, egregium illum philosophum, qui ab Atheniensibus aurea corona donatus est, et sepulcro magnifico ab iisdem decoratus ut refert Diogenes Laertius, idque publico decreto sancitum decretumque columnis duabus a scriba publico inscriptum. LE PR.

(81) *Solis orbem pedalem.* Inter problemata a discipulis Zenonis proposita et soluta illud recensetur εἰ ὁ ἥλιος τηλικούτος ἐστὶν ἡλικος φαίνεται ; *an tantus sit sol, quantus apparet?* Idem de luna proponebant multa enim a præceptore hauserant in physicis aliisque partibus a communi opinione aliena. IDEM.

(82) *Merito ergo Milesius Thales.* Physicorum

D princeps dicitur Apolog. cap 46, quoniam de rebus physicis ac cælo primus disputasse fertur. Quod autem ab Ægyptio irrisus fuerit traditur hoc in loco, cum tamen a vetula quadam reprehensum fuisse dicat Laertius his verbis ; Σὺ γὰρ, ὦ Θαλῆ, τὰ ἐν ποσσὶν οὐ δυνάμενος ἰδεῖν τὰ ἐπὶ τοῦ οὐρανοῦ οἷε γινώσκεισθαι. : Tu quippe, o Thales, cum ad pedes respicere vix possis, cælum putas te posse cognoscere, « Antiquis autem excelluisse in astronomia Thaletem certum est, probatque epigramma iconi ipsius insculptum. IDEM.

(83) *Quin ergo ad humaniorem aliquanto con...* Orationis series postulat ut sit, convertimur, aut aliquid simile, et sequens lacuna sic videtur suppleta : simplici cognitione. IDEM.

qui tibiam et citharam suavitatis temperet vi. **A** Æque cum quis valetudine male est, non lanis nec antidotis aut malagmatis ipsis gratiam meministis, sed medicis, quorum opera atque prudentia remedia proveniunt. Item in adversis qui ferro sauciantur, non gladium ipsum aut **593** lanceam accusant, sed hostem vel latronem. Et quos . . . ⁴⁰ tegulas aut imbrices arguunt, sed vetustatem; sicut et naufragi non petris et fluctibus imputant, sed procellæ. Merito. Certum enim est, quodcunque est, ei ascribendum, non per quod fit, sed a quo fit, quia is est caput facti, qui et ut fiat, et per quid fiat, instituit. Et sunt in omnibus rebus tres tituli isti: quod est, per quod est, et a quo est; quia prius est, qui quid velit fieri, et quod possit, inveniri. Et ita recte in cæteris agitis, auctorem considerantes. At in physicis contra naturam regula vestra, qua in cæteris sapientiam judicatis, auferendo summum gradum auctoris et quæ fiunt, non a quo fieri . . . ita credere contingit elementorum potestates et ar . . . esse, quæ sunt servitutes et officia. Non in ista investigatione ali . . . us artificis intus et domini, servitulis autem non tendimus elementorum . . . operis eorum quas facis potestatis. Sed dei non serviunt; ea igitur, quæ serviunt, dei non sunt. Aut doceant vulgo fieri. ut de licentia passivitatibus libertas approbetur, de libertate dominatio, de dominatione divinitas intelligatur. Nam si omnia hæc super nos certis curriculum, legitimis decursibus, propriis spatiis, æquis vicibus sub legis instar constituta volvendis temporibus et exercendis temporum ducationibus occurrere meminerunt, ex ipsa **C** observatione conditionum suarum et fide operum et instantia . . . et cura demutationum, memoria reciprocatorum, aliquam dominationem, sibi præesse persuadeant vobis, cui apparere videatur universa negotiatio mundialis perveniens ad humani generis utilitatem et . . . onem ⁴¹? Non enim potest dicere, ea sibi agere ista ac sibi curare nec quicquam hominum causa disponere, cum propterea defendas elementis divinitatem, quod ab aliis aut juvari te aut lædi sentias; nam si sibi præstant, nihil eis debes.

6. Age jam, conceditisne divinitatem non modo

non serviliter currere, sed imprimis integre stare, neque minui neque intercipi neque corrumpi debere. Cæterum abiit omnis felicitas ejus, si quid patitur unquam. Ecce autem et astra intercidunt, et intercisisse se attestantur. Confitetur et luna (84), quantum **594** amiserit, cum resumit. Jam majora ejus detrimenta soletis in aquæ speculo considerare, ut nihil amplius ullam . . . credam quod magi norunt. Ipse etiam sol sæpe defectione tentatus est. Fingite quaslibet rationes cælestium casuum, non volet deus aut minor fieri, aut esse desinere. Viderint igitur humanæ doctrinæ patrocinia, quæ conjectanti artificio sapientiam mentiuntur et veritatem. Nam alias natura sic est, ut qui melius dixerit, hic verius dixisse videatur, non qui verius, is melius.

B 7. Cæterum cui res examinabitur, verisimilius utique dicet elementa ista ab aliquo regi, quam ultro . . . igitur non deos, quæ sub aliquo. At si in isto erratur, melius est simpliciter, quam, ut physici, diligenter. Sed enim si ad mythic . . . tes ⁴², melius jam in physico mortalitas errat, eis divinitatem ascribendo, quæ super hominem putat situ et vi et magnitudine et divinitate sentiri; quod enim super hominem, credas Deo proximum. Cæterum ut ad mythicum transeamus, quod poetis deputatur, nescio an tantum . . . mediocritati nostræ, an tanti de documentis divinitatis conf . . . ut Mopsus Africanus et Bæotus Amphiaræus (85). Delibanda enim nunc est species ista, cujus suo loco ratio reddetur. Interim hos certe homines fuisse **C** vel eo palam est, quod non constanter deos illos, sed heroas appellatis. Quid ergo contendimus? Si addicenda mortuis divinitas erat, non utique talibus? Ecce vos cum eadem licentia præsumptionis sepulcris regum vestrorum cælum infamatis, nonne probatos quosque justitia, virtute, pietate et omni bono ejusmodi consecrationis solatio honestatis contenti pro talibus etiam irrideri pejerantes. At e contrario impios, turpes etiam pristinis humanæ gloriæ præmiis aufertis, decreta eorum et titulos lancinatis, imagines detrahitis, monetam repercutitis (86). Ille autem conspector omnium, comprobator, imo largitor bonorum, tantæ indulgentiæ

Varia lectiones.

⁴⁰ *Rigalt. suppl.* Et quos tecta opprimunt, non tegulas, etc. ⁴¹ *Gothofredus* utilitatem seu accessionem? *Haverc. ad Apol. 13*; util et læsionem? ⁴² *Le Prior suppl.* ad mythicas artes.

Commentarius.

(84) *Confitetur et luna.* Defectus solis et lunæ labores hic attingit; luna nempe incrementa sua habet a novilunio seu neomenia ad plenilunium, et detrimenta a plenilunio ad novilunium. **LE PR.**

(85) *Et Bæotus Amphiaræus.* Alcmæonis pater fuit Amphiaræus, cujus jussu Eriphilem matrem interemit, conceptoque ex illo scelere immani furore errabundus atque amens vagabatur; cum vero ad unam ex Echinadibus insulis pervenisset, ex oraculi reponsione furore liberatus est. Unde S. Basilii scribens ad B. Gregorium Nazianz.: *Μάντις*

D γὰρ οὐδὲ Ἀλκμαίων Ἐχινάδας εὐρών. ἔτι τῆς πλάνης ἠνέσχετο. Illos autem heroas ac deos fabularum audacia defendi testatur Gregorius Nazianz orat, 20 in funere B. Basilii. **IDEM.**

(86) *Monetam repercutitis.* Conflatam scilicet, alterius principis typo percutitis. Nam reprobi nummi, quia pretii nullius, et commerciis inutiles, ad eos deferebantur quibus erat auri, argenti, æris flandi et feriundi cura et potestas. Tales fuisse Claudianos Dio tradit, lib. ix: *Sed de conflatis fusas Messalinæ jussu Menestri statuas indignatus.* Is fuit histrio, quem illa deperibat. Tales quoque fuisse

suae ordinationem vulgo prostituet et plus diligentiae atque iustitiae hominibus licebit (in distribuendis divinitatibus sapere? Mundiores erunt regum et principum eomites quam summi Dei? Atquin horretis et aversamini, vagos, exsules... debiles, sordide natos, 595 inhoneste institutos; contra incestos, adulteros, raptos, parricidas etiam legibus exserendis. Ridendum an irascendum sit, tales deos credi, quales homines esse non debeant? Sed enim in isto mythico genere, quod poetæ ferunt, quam incerti agitis conscientiae pudorem et pudoris defensionem! Nam quotiens mise... turpia, vel atrocita deorum exprobramus; allegationem poeti .....e ut fabulosa defenditis! quotiens ultro siletur de eiusmodi poetica, non modo non horretis, sed insuper honoratis, utque in necessariis artibus habetis. Denique per hanc initiatricem litteraturæ ingenuitatis studia producit. Criminatorum deorum poetas eliminari Plato consuit, ipsum Homerum sane coronatum civitate pellendum. At cum excipiatis illos et retineatis, cur non credatis talia retexentibus de deis vestris? Igitur si creditis poetis, cur laudem mendacibus fertis, nec cavetis ne offendatis eos, quorum detractores honoratis? Sane fides a poetis non exigenda. Nonne qui dicitis deos post mortem factos, homines confitemini ante mortem? Quid ergo noxi, si, qui homines fuerint, humanis aut casibus aut criminibus aut fabulis polluuntur? Non creditis poetis, cum de relationibus eorum etiam sacra quænam disposueritis? Cur rapitur sacerdos Cæreris, si non tale Cæres passa est? Cur Saturno alieni liberi immolantur, si ille suis pepercit? Cur Ideæ masculus amputatur, si nullus illi fastidiosiora adolescens libidinis frustratæ dolore castratus est? Cur Herculeum polluctum (87) mulieres Lanuvinae non gustant, si non mulierum causa p...? Mentiantur sane poetæ? sed non ideo quod talia gesserint. . . homines quas defuerint nec quod divinas ascripserint fo... divinitatis, cum interim vobis credibilis visum est deos fuisse, sed non tales, quam tales, sed non deos.

A 8. Superest gentile illud genus inter populos deorum, quos libidine sumptos, non pro notitia veritatis, docet privata notitia. Deum ergo existimo ubique notum, ubique præsentem, ubique dominantem, omnibus colendum, omnibus demerendum. At enim cum illi quoque, quos totus orbis communiter colit, excidant 596 probationi veræ divinitatis, quanto magis isti, quos ne ipsi quidem municipes sui norunt? Nam quæ idonea auctoritas præcurrit ejusmodi theologiæ, quam etiam fama destituit? Quanti sunt, qui norint visu vel auditu Atargatin Syrorum, Cælestem Afrorum, Varsutiuam Maurorum, Obodan et Dusaren Arabum, Belenum Noricum, vel, quos Varro ponit, Casiniensium Delventinum, Narniensium Visidianum, Atheniensium Numentinum, Æsculanorum Anchariam, et quam præverim ⁴⁸, Volsiniensium Nortiam, quorum ne nominum quidem dignitas humanis cognominibus distat? Satis rideo etiam deos decuriones cujusque municipii, quibus honor intra muros suos determinatur. Hæc libertas adoptandorum deorum quousque profecerit, Ægyptiorum superstitiones docent, qui etiam bestias privatas colunt, p... crocodilos et anguem suum. Parum est si etiam hominem consecrarunt, illum dico, quem non jam Ægyptus aut Græcia, verum totus orbis... Afri jurant; de cujus statu quid conjici potest apud nostras litteras ut verisimile videtur positum est. Nam Serapis iste quidam olim Joseph (88)... fuit de genere sanctorum, junior inter cæteros fratres, sed excelsior... ab iisdem

B

C

D

fratribus per livorem venum in Ægyptum datus, sæviebat in familia regis Ægyptiorum (89) Pharaonis, a regina minus pudica desideratus, sed quia non obsequabatur, e contrario ab eadem delatus, a rege in carcerem datur. Illic somnia quibusdam non perperam interpretatus, vim spiritus sui ostendit. Interea rex quoque somnia terribilia quædam illi, detractis quos convocaverat, voluit exponere. Joseph expedimenta de carcere edocuit, somnium regi aperit: illos boves septem optimissimos, defluentes, totidem annorum ubertatem si-

Variae lectiones.

⁴⁸ Rigalt. Præverim.

Commentarius.

Neronianos arguunt hæc Arriani Epictetica; Τίνα ἔχει τὸν χαρακτήρα τοῦτο τὸ τετράσασσον, Νέρωνος-Ρίψον ἔξω ἀδόκιμον ἔστι, σαπρόν. RIG.

(87) *Herculeum polluctum*. Polluctum Herculis erat Esculentorum decima pars, quæ Herculi dabatur. Apud Plautum. Herculi pollucere decimam partem. Putabant nimirum id febres ac fortunatos homines reddere. Apud eundem Plautum, obsonare pollucibiliter, id est splendide et opipare; sic cæna pollucibilis. LE PR.

(88) *Serapis iste quidam olim Joseph*. Ruffinus Hist. 11, ubi de statua Serapidis. Quidam in honorem nostri Joseph formatum pernibent simulacrum, ob divisionem frumenti, quo famis tempore subvenit Ægyptiis. Ex eo igitur, quod apud Christianos Serapis figura fuit Josephi et Josephus figura Christi, in errorem inductus fuisse videtur Adrianus Aug. in epistola quadam, ubi de Ægypto

ad Servianum Cos. scripsit: « Illi qui Serapim colunt, Christiani sunt: et devoti sunt Serapi, qui se Christi episcopos dicunt. » Idem Joseph, quia Saræ pronepos, Julio Firmico Serapis. RIG.

— *Nam Serapis iste*. Monuimus alibi Isim et Serapim idola fuisse Ægyptiis veneranda; hic tantum addo detestationem Ægyptiacæ impietatis quæ habetur apud Greg. Naz. orat. 24, hæc omnia complecti luculenter, eamque more Beati illius patris conscriptam. LE PR.

(89) *In familia regis Ægyptiorum*. Imo in familia Putipharis ennuchi Pharaonis, nisi dicamus ipsum ennuchum in familia regis fuisse. Sed in hac deinceps historia Josephi aberrat Tertullianus iterum ac tertio ab iis quæ tradidit Moses Genes. xl. et libro *adversus Judæos*, cap. 5, historiam Abelis et Caini tractavit indiligentius. IDEM.

gnificare; posteriores æque septem ineptos, sub A
sequentium septem annorum inopiam. Prædicare
itaque sæpe de recondendis præsiidiis in futuram
famem de copia priore, credidit rex; exitus rerum
et prudentem et sanctum semper necessarium pro-
bavit. Itaque Pharaon universæ Ægypto et fru-
mentandæ et exinde curandæ eum præfecit. Hunc
Serapidem ex suggestu (90). 597 quo caput ejus
ornatum, vocaverunt, cujus suggestus modialis fi-
gura frumentationis memoriam obsignat, et curam
frugum super caput ejus fuisse, ipsis spicis, qui-
bus per ambitum notatur, apparet. Propterea et
canem, quem apud inferos deputant, sub dextera
ejus dicaverunt, quod sub manu ejus compressatur
44 Ægyptiorum (91), et Fariam adjungunt, quam
filiam regis Pharaon derivatio nominis esse demon-
strat; nam et tunc Pharaon, inter cætera honorum
et remunerationum, filiam quoque in matrimo-
nium ei dederat. Sed quia et feras et homines co-
lere susceperant, utramque faciem in unum Anu-
bin contulerunt, in quo naturæ conditionisque suæ
potius argumenta videri posset consecrasse gens ri-
xosa, suis regibus recontrans (92), in extraneis de-
jecta, sane et gula et spurcitia..... etiam servi ipsa.
9. Hæc secundum tripertitam dispositionem...
divinitatis aut notiora aut insigniora digessimus,
ut possit jam videri satis responsum de physico ge-

nere, de poetico, de gentibus. Et quoniam omnis
suaperstitio 45, non jam philosophorum nec poeta-
rum nec populorum, a quibus tradita est, sed
dominantium Romanorum, quibus occupata est,
auctoritatem sibi extruxit, alia jam nobis ineunda
est humani erroris latitudo, imo silva cædenda,
quæ undique conceptis superstitionum seminibus
vitii pueritiam 46 obumbravit. Sed et Romanorum
deos Varro bifariam disposuit incertos et electos.
Tantam vanitatem! Quid enim erat illis cum in-
certis, si certos habeant? nisi 598 si Atticos stu-
pores recipere voluerunt. Nam et Athenis ara est
inscripta: Ignotis deis. Colit ergo quis quod igno-
rat? Tum si certos habebant, contenti esse de-
buerunt, nec electos desiderare. In quo etiam irre-
ligiosi deprehenduntur. Si enim dei ut bulbi
seliguntur (93), qui non seliguntur, reprobi pro-
nuntiantur. Nos vero bifariam Romanorum deos
recognoscimus, communes et proprios, id est, quos
cum omnibus habent, et quos ipsi sunt commenti.
Et numquid hi sunt publici et adventitii dicti? Hoc
enim æræ docent, adventiticum ad fanum Carnæ,
publicorum in palatio. Quare cum communes dei,
quam physico quam in mythico, comprehendantur,
actum est jam de istis speciebus. De propriis di-
cere... et. De Romanis stupeamus, tertium illud
genus hostilium deorum... eo quod nulla gens alia

Variæ lectiones.

44 *Mirum hoc v. Le prior mutavit in compressatus.* 45 *Rigalt. substitutio.* 46 *Cod. ms. vitiiis pueritatem, Rigalt. vitii pueritatem.*

Commentarius.

(90) *Hunc Serapidem ex suggestu.* Cumulum et C
acervum intelligere videtur, quem Græci σωρόν
dicunt, frumenti scilicet cumulum, modii figura
designatum. Ruffinus: « Cujus caput modius su-
perpositus indicet vitam mortalibus frugum largi-
tate præberi. » Julius Firmicus: « Modius, quo
esurientibus et ementibus frumenta dividerat, ca-
piti superpositus est. LE PR.

(91) *Quod sub manu ejus compressatus Ægyptio-
rum.* In ms. legitur: « Quod sub manu ejus com-
pressatur Ægyptiorum. » In promptu fuit emen-
datio *Compressatus*. Nihil enim deesse mihi videtur:
aut si quid derasum fuerit in extrema linea post
dictionem *Ejus*, nihil aliud fuerit quam *Esse*, aut
quid ejusmodi. *Compressatum* dicit Tertullianus,
pro vexatione quæ oppressura erat Ægyptum, ut
habet Latina versio Genes. cap. 41. Sic in Scorp.
cap. 3: « Manus erat super illos in mala, et com-
pressati sunt valde. » IDEM.

(92) *Regibus suis recontrans.* Recontrans dicit,
quod ætati suæ proximi scriptores dixere, *contra-
rians*. Quod autem hic de Judæis Septimius, id
omnino Lampridius de Gallicanis mentibus in
Alexandro Severo: « Gallicanæ mentes, ut se
habent, duræ ac retrogradæ, et sæpe imperatori-
bus graves. » RIG.

(95) *Si enim Dei ut bulbi seliguntur.* Hoc Tertul-
liani dictum ab Augustino reprehenditur in prin-
cipio libri VII *de Civit. Dei*, ut facetius, quam ve-
rius. Video enim, inquit, etiam ex selectis eligi
aliquos ad aliquid majus atque præstantius; quam-
obrem non ex hoc quod dii ex multis quidam
selecti sunt, vituperandi sunt, sed animadverten-
dum potius quinam isti sint et ad quam rem se-
lecti videantur. Quæ reprehensio, si diligentius

examinetur, subtilior fortasse judicabitur. Nam
quod animadvertendum præcipit, quinam isti dii
sint, et ad quam rem selecti, fecit hoc sane lucu-
lenter Septimius, et *Apologetico* illo nobilli, et bisce
quidem *ad Nationes* libris. Sed hic merito ridet
Varonianam deorum selectionem, cum dici Deus
non debeat, neque esse possit, nisi qui sit solus
omnipotens, æternus, immensus, indefessus. Huic
vero comitem si dederis aut vicarium, plane rem
feceris superfluum atque inutilem, verum et divi-
nitati prorsus indecoram. Hoc primum argumento
Septimius noster deorum turbam profligat; mox
et Varronem ex turba seligentem præcipuos, irre-
ligiosum esse dicit; hoc enim non sine reliquorum
injuria fecisse, quos esse quidem deos censuerit,
verum dignitate inferiores, aut potestate. Hos igitur
non tantum inofficiosi, verum ut læsæ divini-
tatis querela agere: adversus hominem de diis
judicare ausum, quasi Deus non sit, nisi cui homo
propitius fuerit; quod sane est deos habere tan-
quam fungos... pratensibus optima fungis naturæ
est, aliis male creditur, ait Horatius. Quid autem
aliud velle cum electis suis Varronem, nisi electis
illis optimam esse numinis naturam; aliis male
credi? Quod vero attinet ad exempla quæ repre-
hensionem suæ confirmandæ affert Augustinus,
videndum an convenienter divinitati, sive Deo, cui
proprium est unicum esse solum. Itaque ex mili-
tibus quidem eliguntur qui fiant conturiones; ex
fidelibus, qui fiant præpositi: ex lapidibus, qui
fiant angulares, nec propterea tamen reliqui di-
cuntur reprobari, quia nempe horum omnium
disciplina est, ut ordine ac potestate distinguantur.
At Deum esse, non recipit Το μᾶλλον καὶ το ἥττον
IDEM.

tantum sibi superstitionis invenerit... duas species A
dirigimus, alios de hominibus assumptos, alios
inde conceptos. Igitur quoniam idem illis color
suppetit consecrationis mortuorum, tanquam ob
merita vitæ, eandem et nos responsionem oppo-
namus necesse est, neminem ex his quoque tanti
fuisse, Patrem diligentem Ænean crediderunt,
militem nunquam gloriosum, lapide debilitatum;
quod telum quantum vulgare, atque caninum,
tanto ignobile vulnus! Sed et proditor patriæ
Æneas (94) invenitur; tam Æneas, quam Antenor.
Ac si hoc verum nolunt, Æneas certe patria fla-
grante dereliquit socios feminæ Punicæ subjicien-
dus (95), quæ maritum Hasdrubalem Æneæ timi-
ditate supplicentem hosti non 599 comitata.
raptis secum filiis, formam et patrem sibi habere B
non in fugam sapit, sed in ignes ardentis Cartha-
ginis ut in amplexus patriæ pereuntis incubuit.
Pius Æneas ob unicum puerum et decrepitem
senem, Priamo et Astyanacte destitutus. Atquin
Romanis magis detestandus, qui pro salute prin-
cipum et domus eorum adversus liberos et con-
juges et omne pignus suum dejerant. Consecrat
filium Veneris, et hoc Vulcanus sciens patitur et
Juno concedit. Si veredi parentum (96) in cælo
sedent, cur non potius Argivi juvenes dei habiti,
quod matrem, ne in sacris piaculum committeret,
plus quam humano more jugales provexerunt? cur
non magis dea, quæ magis pia, illa filia patris in
carcere fame defecti uberibus suis educatrix?
Quid aliud Æneæ gloriosum, nisi quod prælio Lau-
rentino nusquam comparuit? Rursus forsitan solito C
more quasi desertor e prælio fugerit. Romulus
æque post mortem deus, si quia urbem condidit
deus, usque in feminas, urbium auctores. Sane
Romulus et fratrem interfecit et alienas virgines
dolo rapuit. Ideo Quirinus est, quia tunc parenti-
bus quiritalum est per illum. Quid Sterculus (97)
meruit ad divinitatem? Si agros stercoribus ju-
vando diligens fuit, plus fimi Augias conferebat. Si
Fannus Pici filius in jus agitabatur (98) mente ictus,

curari eum magis quam consecrari decebat. Si Fauni
filia pudicitia præcellebat, ut ne conversaretur qui-
dem inter viros, aut barbaria aut conscientia defor-
mitatis aut rubore insanie paternæ, quante dignior
bona dea Penelopa, quæ inter utilissimos amatores
diversata, obsessam castitatem tenere protexit?
Est et sanctus, propter hospitalitatem a rege Plotio
fanum consecutus: potuit et Ulixes de humanissimo
Alcinoo unum amplius deum vobis contulisse.

10. Ad fœdiora festino. Non puduit auctores
vestros de Larentina ⁴⁷ (99) palam facere. Scortum
hæc meritorium fuit, sive dum Romuli nutrix, et
ideo lupa, quia scortum; sive dum Herculis amica
est, et jam mortui Herculis, id est, jam dei. Nam
ferunt, ædituum ejus solum forte in æde calculis
ludentem ut sibi collusorem, quem non habebat,
repræsentaret, una manu Herculis nomine, alia ex
sua persona lusum inisse, si ipse vicisset, cœnu-
lam et scortulum ex stiptibus Herculis sumeret;
si vero Hercules, id est manus altera, eadem Her-
culi exhiberet. Vicit manus Herculis (quoque po-
tuit duodecim titulis ejus adscribi). 600 Ædituus
cœnam Herculi dependit, scortum Larentinam
conducit; cœnat ignis, qui Sol, et ipsius Herculis
co. . . . nia ara consumpsit. Larentina in æde
sola dormit. . . . de lenonio ludo jactitat se som-
niis Herculi functam, et potuit, dum animo con-
templatur, somnio pati. Eam de æde progredien-
tem mane primo quidem adolescens, tertius quod
ajunt Hercules, concupiscit, ad se. . . . s. . . .
id dictum sibi ab Hercule, utique. . . . ceantur.
Non enim impune licui. . . . dem quoque scribit;
mox illa prop. . . . per Herculem fuerat inse-
cuta, agrum. . . . divinitatem et filiabus suis,
quas ut ipsas h. . . . dium a Larentiniana Ro-
manorum numina digni. . . . sola de tot uxori-
bus Herculi cara, sola enim dives. . . . or
Cerere quæ mortuo placuit. Tot exemplis et
vo. . . . quis non deus affirmari potuit? Quis
denique Antinoo controversiam divinitatis agitavit,
quod decorior Ganymedes (1) aut charior suo ama-

Variæ lectiones.

⁴⁷ Rigall. Laurentia; cf. Apol. 13.

Commentarius.

(94) *Sed et proditor patriæ Æneas.* Æneas ille D
qui pius Virgilio, hic proditor dicitur, statimque
ratio subjicitur, quia ardentem patriam deseruit,
et Didonem Sichæi regis viduam. Cætera quæ in
sequentibus habentur, multis tractata sunt in *Apo-*
log. cap. 25 et 50. LE PR.

(95) *Feminæ Punicæ subjiciendus.* Infra feminam
Punicam censendus. RIG.

(96) *Si veredi parentum.* In Agob. lib. legitur,
si bisepte parentum. Forte an scripserit Septimius,
viceportæ parentum. Hoc est, qui parentes a quibus
portati sunt, vicissim portant senio graves; quod
fecisse dicitur Æneas. IDEM.

(97) *Sterculus.* Vetus scriptura, *Stercolus.* IDEM.

(98) *In jus agitabatur.* Contra jus fasque. IDEM.

(99) *Non puduit auctores vestros de Larentina.*
Eadem hæc erat propudiosa mulier cum Flora illa

a qua floralia dicta sunt. Variant hic Critici: le-
gunt alii *Laurentina*, seu *Laurentina*; alii vero *La-*
rentia; alii etiam distinguunt inter *Floram* et
Larentiam, Minutii Felicis testimonio fulti, qui ait:
« Sane et Acca Larentia et Flora meretrices pro-
pudiosæ, inter morbos Romanorum et deos com-
putandæ. IDEM.

(1) *Quod decorior Ganymedes.* Id inter veterum
diliramenta commune est de suo Jove, unde Ovid.
lib. x *Metamorph.*:

Rex superum Phrygii quoniam Ganymedis amore.
Arsil, et inventum est aliquid, quod Jupiter esse,
Quam quod erat, mullet.

Quæ hic ut et alia multa non abs re objicit scriptor
noster. IDEM.

tori ⁴⁸? Apud vos mortuis cœlum, viam ab inferis ad astra subigitur. Pass. . . . ita ascendunt. Ne multum putetis vos præstare regibus vestris.

Non contenti eos deos asseverare, qui visi retro, auditi contrectatique sunt, quorum effigies descriptæ, negotia digesta, memoris propagata, umbras nescio quas incorporales, inanimales, et nomina de rebus efflagitant deosque sanciant, dividentes omnem statum hominis singulis potestatibus ab ipso quidem uteri conceptu, ut si deus Consevius quidam, qui consationibus concubitalibus præsit, et Fluviona, quæ infantem in utero. . . . hinc Vitumnus, et Sentinus, per quem viviscat infans et sentiat. . . : dehinc Diespiter, qui puerum perducit ad partum. Cum prin. . . . et Candelifera, quoniam et candelæ lumina pariebant, et quæ. . . . us diotæ. Perverse natos. . . . Ito Prose carmentis esse provin. . . . et ab effatu Farmus, et alii alo. . . . nam ad cavendum sumministrat. . . . rix et Albana, et una Rucinia. Mirum . . . non esse provisos. Exinde et primi cibi sum . . . Potina et Eluda, et statuendi infantis sta. . . . do, Abeona, et Domiducam, et habent Edeam. . . . æ et malam. Item voluntatis. Volumnum, Volletam. . . . Paventinam, Pavoris, Spei, Veniliam; voluptatis, Volupiam. . . . ntia, Præstitionam; æque ab actu, Peragenorem: a consiliis Consam; juventam, novorum togatorum: **601** virorum jam, fortuna barbata. . . . nuptialibus disseram. Afferenda est ab afferendis dotibus ordinata. . . . dor. et Mutunus et Tutunus (2), et dea Pertunda, et Subigus, et Prema. . . . parcite, dei impudentes, inctantibus sponsis nemo intervenit. . . quorum votum est foris gaudentes erubescunt ⁴⁹.

12. Et quonam usque deos. . . quia disserendum, quales deos receperitis, quantum vobis erus. . . Rideam vanitatem, an exprobrem cæcitatem, est admodum incertum. . . Nam quot deos, et quos utique producam? majores, an et minores (3)? veteres, an et novitios? mares, an et feminas? cælibes, an et le. . . ? artifices, an et inertes? rusticos, an et urbanos? cives, an et peregrinos? Tot enim familiæ, tot nationes sensus bona fide quærunt, ut dispici et distingui describique non possint, et quanto diffusa res est, tanto substringenda nobis erit. Et ideo, quia in ista specie unum tuemur pro-

positum demonstrandi, illos omnes homines fuisse; non quidem ut cognoscatis, nam quasi oblita agitis, compendio ab ipsa despiciendi ratione summam originem generis illorum retractando. Origo enim totius posteritatis. Ea origo deorum vestrorum Saturno, ut opinor, signatur. Neque enim si Varro antiquissimos deos Jovem, Junonem et Minervam refert, nobis excidisse debet, omnem patrem filiis antiquiorem, tam Saturnum Jove, quam Cœlum Saturno; de Cœlo enim et Terra Saturnus. Et tamen Cœli et Terræ originem omitto. Erant inde cælibes diu et orbi, antequam mariti et parentes. Longo scilicet ævo crescendo illis fuit ad tantam proceritatem. Denique simul cœpit et Cœlo vox inolescere et ubera terræ lapilliscere, faciunt nuptias inter se. Credo, aut Cœlum descendit ad sponsam, aut Terra ascendit ad sponsum? Conceptit tamen Terra de Cœlo et peperit illa Athos, Athos Saturnum mira ratione. Utri arentum similis? Sed et peperit, certe ante Saturnum neminem procreaverunt, nisi unam pastea Opem, exinde de subole cessatum est. Nam saturus quidem Cœlum castravit dormientem. Legimus Cœlum genere masculino: cæterum quomode pater, nisi masculinus? Sed et unde castrandum? falx illi: hoc s. . . l. . . Nondum enim Vulcanus artifex ferri. Terra vero orbata distulit, etsi adhuc juvenili ætate, alii nubere. Sed nec habebat Cœlum. . . . tamen nisi illam Mare amplectitur, sed olet salsuginem. . . aquis assueta. Ita Saturnus unicus masculus Cœli atque Terræ. Sed ipse pubescens sorori suæ jungitur. Nondum teges, quæ **602** incesta prohiberent, nec quæ parricidium plecterent. Itaque filios virili sexu devorabat; melius ipse, quam lupi, si exponeret; timebat scilicet, ne quis illorum de paterna falce didicisset. Nato mox et ab alienato Jove, saxum infantis ementiti deglutivit. Hoc ingenio diu securus, tandem filio, quem nondum digesserat, in tenebris adulto oppressus regnoque privatus est. Hunc vobis patriarcham deorum, Cœlum et Terra, poetis obstetricantibus procreaverunt. Sed eleganter quidam sibi videntur physiologicè per allegoricam argumentationem de Saturno interpretari, tempus esse, et ideo Cœlum et Terram parentes, ut et ipsos origini nullos, et ideo falcatum, quia tempore omnia dirimantur, et ideo voratorem suorum, quod omnia ex se edita in se ipsum consumat. Nominis quoque testimonium compellant: Cronium dictum

Variæ lectiones.

⁴⁸ Gothofredus has lacunas sic explevit: amatori fuerit? — subigitis. Passim alii ita ascendunt. *Haverc. ad Apol. 13*: amatori? Patet apud vos — subigitis. Passim ite catamiti ascendunt. ⁴⁹ *Haverc. suppl.* Humano pudori parcite — intervenit, ipsi quorum, etc.

Commeutarius.

(2) *Mutunus et Tutunus*, Conficta de Meo et Tuo inter Venereos amplexus vocabula. Ric.

(3) *Majores an et minores?* Majores et minores deos fuisse nemo ambigit. Deos item magnos duodecim fuisse perspicuum: hic nescio an iidem sint ac ii de quibus lib. *de Spectaculis* cap. 8: « Ante has tres aræ trinis diis patent, Magnis, potentibus

valentibus; eodem et Samothracas existimant. » A Samothracibus derivatam olim religionem præter profanos extimat Nazianzenus Theologus contra Julianum imp. atque *θηροκείειν παρὰ θηροκῶν* deduci; forte ad id conducet quod habet Varro de L. L. lib. IV. LE. PR.

græce, ut Chronon; æque Latini vocabuli a rationibus rationem . . . . ut, qui eum procreatorem conjecantur, per cum seminalia cœli in terram deferri. Opem adjungunt, quod opem vivendi semina conferant, et quod opere semina evadant. Quæ oro, hujus translationem . . . . ponas. Aut Saturnus fuit, aut tempus. Quomodo Saturnus . . . . quomodo tempus? Utrumque enim non potes, corporale in eo . . . . mare. Quid autem prohibuit tempus coli in sua qualitate? . . . . hominis, aut fabulam hominis, aut famulam hominis in sua specie, non in tempo . . . . Quid sibi vult intellectio ista, nisi fœdas materias mentitis argumentationibus colorare? Saturnum neque ideo qui . . . . tempus, aut dum eum tempus facis, jam nec hominem vis fuisse. Pla . . . . omnino Saturnus in terris humanæ qualitatis apud veteres memorias recensetur. Potest incorporaliter fingi quodvis, quod non fuerit omnino; vacat fingendi locus, ubi veritas est. Cum autem Saturnum constat vixisse, frustra demutatis; non conceditur vobis, quem non negabitis fuisse hominem, qui neque deus neque tempus defendi potest. Exstat apud litteras vestras usquequaque Saturni census, legimus apud Cassium Severum, apud Cornelios Nepotem et Tacitum, apud Græcos quoque Diodorum, quive alii antiquitatem canos collegerunt. Nec fideliora vestigia . . . . quam in ipsa Italia signata sunt. Nam post plurimas terras et Attica hospitia Italiæ, vel, ut tunc vocabatur, OEnotriæ, consedit, exceptus ab Jano sive Jane, ut Salii⁵⁰ vocant. Mons, quem coluerat, Saturnius dictus; urbs, quam depalaverat, Saturnia usque nunc est; tota denique Italia (4) de Saturno vocabatur: **603** tali teste terram, quæ nunc dominatur orbi etiamsi de origine Saturni dubitatur, de actu tamen constat hominem illum fuisse. Ita si homo Saturnus, procul dubio de [homine] imo quia homo, non utique de cœlo atque terra. Sed cujus parentes ignoti, quibusdam facite fuit illum eorum filium dicit, quorum possunt omnes videri⁵¹. Quis enim non cœlum ac terram patrem ac matrem venerationis gratia appellet? An de consuetudine humana, qua ignoti quique ex inopinato apparentes de cœlo advenisse dicuntur. Proinde . . . . semper eg. . . . repentino, ubique in inolevit cœlitem dici. Nam et

A vulgo generis incertos terræ filios jactitamus (5). Nihil allego de statu antiquitatis, qua . . . . rudes⁵² tunc agebantur et oculi et mentes hominum, ut cujuslibet novi viri aspectu quasi divino commoverentur, nedum et regis, et quidem primi. Adhuc de Saturno immorabor, quod et cæteris compendium præstruam satiata primordiorum disputatione; nec prætermittam, potiora testimonia divinarum Litterarum, quibus fides pro antiquitate superior debetur. Ante enim Sibylla, quam omnis litteratura, exstitit. Illa scilicet Sibylla (6), veri vera vates (7) et cujus vocabula dæmoniorum vatibus induistis. Ea senario versu in hunc sensum de Saturni prosapia et rebus ejus exponit: decima, inquit, genitura hominum, ex quo cataclysmum prioribus accidit, regnavit Saturnus et Titan et Jamfetus, Terræ et Cœli fortissimi filii. Si qua ergo, vel vestris . . . . oribus litteris vestris superioribus, sed idcirco magis proximis . . . . in illius ætatis fides adjacet.

B
C
13. Satis de Saturno et prosapia ejus . . . . um est, homines fuisse. Tenemus compendium, in cæteros originis præscriptionem, ne per singulos evagemur. Qualitas posteritatis a principibus generis ostenditur, mortalia de mortalibus, terrena de terrenis, gradus ad gradus comparantur, nuptiæ, conceptus natales concurrerunt patriæ sedes, regna monumenta . . . . qui natos non possunt negare, mortuos credant, qui mortuos confitentur, deos non putent. Sed enim manifestis vis sua assistit; quos a primordio non . . . . divinitatem, affirmando illos post moriem deos factos, ut Varro et qui cum eo somniaverunt. Hic igitur consisto . . . . alle . . . . in hoc nomen et numen, sit in ordinem senatorium . . . . vestra . . . . cedatis jam necesse est, aliquem summum dominatorem . . . . allegandi potestatem, et quasi Cæsarem, neque quisquam aliis præstare potest, qui non ipse dominetur. Cæterum si potuerunt deos sese facere post mortem, a . . . . **604** deterioris conditionis ab initio esse voluerunt: aut si nemo est, qui deos fecerit, quomodo facti dicentur, qui nos nisi ab alio fieri potuissent? Ita nullus datur vobis renuendi locus, esse mancipem quemdam divinitatis. Perspiciamus itaque causas allegandæ mortalitatis in cœlum. Harum duplicem rationem credo proferetis: aut enim

Variæ lectiones.

⁵⁰ Rigall. ed. ut si alii vocant, Cf. Apol. 10. ut Salii volunt. ⁵¹ Ita h. t. restit. ex Apolog. 10. ⁵² Haverc. ex Apol. 10 emend. Proinde Saturno semper egeno et repentine ubique. etc. ⁵³ Leg. qua ita rudes — hominum, ut (alii: et) etc.

Commentarius.

(4) Tota denique Italia. Italiam dictam fuisse Saturniam ex Ennio patet:

Nomen erat, de quo late Saturnia terra.

Et Ovidio lib. Fast 1:

Inde diu genti mansit Saturnia nomen.

Urbem autem dictam fuisse Saturniam Virgilius testatur *Aeneid.* VIII a Saturno conditam. « Hanc Saturnus condidit urbem. » Le Pr.

(5) Terræ filio jactitamus. Quorum scilicet aut origo ignota est aut incerta, ii Terræ et Filii et γῆ-κωαίς. dicuntur. IDEM.

(6) Illa scilicet Sibylla. Veram et veridicam fuisse illam Sibyllam ait post multos Juvenalis et cum eo infiniti.

Credit me vobis folium recitare sibyllæ. IDEM.

(7) Veri vera vates. Arrianus. Epict. III. de Apolline. Ὅστε μάντις εἶναι καὶ πηγὴ τῆς ἀληθείας. RIG.

illu. . . . . quis idem præstans facit, ut habeat vel amminicula vel munimenta vel etiam ornamenta fastigii sui; aut meritorum necessitas . . . s dignis quibusque. Aliud quid suspicari non datur. Nemo . . . giendo alicui, aut non sua aut illius causa facit. Sed neque . . . petere numini inest tanta et potestas, ut scilicet . . . faciat, si tanta humanitas, irrogetur, qui egeat opera vel adjumento quorandam et quidem mortuorum, quo mirum magis, cum alios sibi immortales instituere potuisset. Nec diutius de . . . tus conquiret, qui humana divinis comparavit. Sa . . . rior opinio est, discuti debet, si deus reminis . . . buta si pristinis viris . . . . . recogitandum. Quod exinde nemo dig. . . . . si capere jam locus non potest. Tantis videlicet . . . . . a meruerit antiquitas. Ergo an meruerit, re . . . . . meruisse, proponat ipsius merita. Si quid in cunabulis . . . . . litatis, valent ad suffragium divinitatis; incestorum . . . , Opem et Saturnum fratres recepistis. Furtivus infans . . . ter dignus et tecto et ubere humano, meritoque incre . . . . . tam mala manebant. Adultus denique qualemcunque genitorem . . . . . licissimum, regem aurei scilicet sæculi, sub quo laboris inopiæ . . . ac pax quiescebat, sub quo nulli subigebant arva coloni, ... tellus nullo poscente ferebat. Sed oderat patrem incestum ejus . . . castratorem . . . Ecce autem et ipse cum sorore miscetur ut huic primum dictum putem: τοῦ πατρὸς τὸ παιδίον. Tam pius pater, quam pius filius . . . . . m tunc legibus ageretur. in duos culeos dividi Jovem decuit . . . . . dubitaret, libidine ab incesto corroborata, in leviora, id est, . . . et stupra diffundere? de quo poetica sic lusitavit. Quomodo . . . de fugitivo palam factum solemus et operam ejus percon... abusu nundinare ⁶⁴? modo in pretia luxuriæ eum figurando . . . bovem aut pretium bovis pensaverit, et imbrem pergulis . . . aditum pecunia rupe-rit? modo in similitudines actuum ip . . . im, qui rapuit, cycnum, qui cantaverat. Adeo non fabulæ istæ sunt de fa... sit an non lasciv... na hominum, quos... emissa jam pridem a fide per iner... non est nobis extensius agendum. Si enim et re... pibus et prosematoribus **605** suis morata plebs eadem q . . . natura, alibi auctoritas exigebat similitudinem morum... quanto deterior, qui non melior? privato enim titulo Jovem optimum. **D** . . . . . tis, et est Virgiliti æquus Jupiter optimus. Proinde incesti in suos, impudici in extraneos, impii, injusti, cui nullam insignem infamiam fabula reliquit . . . deus fieri non fuit dignus.

14. Sed quoniam alios seorsum volunt in divinitatem ab hominibus receptos, et distingui inter nativos et factos secundum Dionysium Stoicum, de ista quoque specie adjiciam. De ipso quidem

A Hercule..... ma responsionis, an dignus cœlo et divinitate, sic enim pro va.... meritis addicunt divinitatem? Si ob virtutem, quod feras constan... rit, quid tam memorabile? nonne ludo puniti, vel etiam ad... arenariæ vilitatis plurimas in unum, et quidem studiosiores.... ciunt. Si ob peragratum orbem, quantis ad locupletibus dulcis... tas, aut philosophis famulatoria mendicitas idem præstitit? Non meminerunt, Asclepiadem Cynicum unica vaccula, cujus et dorso vehebatur, et si quando ubere alebatur, orbem totum oculis subegisse? Si..... etiam ad inferos adiit, quis hoc nesciat, viam ad inferos omni.... as plurimas..... s ille Pompeius..... qui nec hostias al..... n unum agnulum Byrsæ Cartha.... re. Quo magis Scipio, quam Hercules, ob.... ti deputatur? Adjicite potius tituli Hercula..... rum, uxorum, et fœtas Omfales, et ob decori pueri amissio... desertam militiam Argonautarum. Adjicite ad gloriam post turpi... am, etiam furias ejus; auctoritate sagittas, quæ filios et uxorem... erunt; qui tunc dignius rogo sese irrogasset præ dolore parti..... Qui uxoris ob lasciviam venenis circumventus magis metu.. honesta morte moreretur. Hunc vos de pyra in cœlum suble... a facilitate, qua et alium ignis et divini confectum, qui pauca e... ingenia commentus, dicebatur mortuos ad vitam recurasse... filius, tam homb, quam Jovis nepos, Saturni pronepos.. spurius ut incerto patre, ut Argivus Socrates detulit..... repertum, turpius Jove educatum, canino scilicet ubere.... nemo negare potest; fulmine haustus est. Malus Jupiter... sus est⁶⁵, impius in nepotem, invidus in artificem. Sed enim pin..... um ejus non occultavit, cupiditatem et avaritiam lucri... atam, qua quidem ille vivos ad mortem, non mortu.... prævaricatione venalis medicinæ agebat. Dicitur etiam mater ejus eodem casu obisse; merito... sam m... bestiam ediderat iisdem quasi scalis ad cœlum erupisse. Et tamen Athenienses scient ejusmodi deis sacrificare. Nam Æseulapio et matri inter mortuos parentant, quasi non et ipsi Thesca suam adorent: Mer..... deum, qui nisi conservatricem suam in littore **606** peregrino deliquit, eadem oblivione, imo amentia, quæ patri causa mortis fuit.

15. Longum foret recensere etiam de illis quos in sidera sepelistis, et audaciter dei... tratis. Sic opinor digni de cœlo Castores et Perseus et Erigona, quemadmodum et Jovis expletus. Sed quid mirandum? etiam canes et scorpios caneros in cœlum transtulistis. Differo de his quos in oraculis... et testimonium hic divini, qui et tristitiæ deos arbitros esse vultis..... dius, qui animam corpore viduet, quem intra muros cludi non permittendo damnastis. Item Cæculus, qui oculos

Variæ lectiones.

⁶⁴ *Hav. ad Apolog. c. 2.* Quomodo, quando de fugitivo palam factum, solemus et operam ejus percontando abusu nundinare? ⁶⁵ *Rigalt. emend.* Malus Jupiter, si fulmen ipse est.

sensu exant. . . . Orbana, quæ in orbitatem semina A
 exstinguat, et ipsius Mortis. . . . Ut cætera transvo-
 lem, etiam locorum urbis, vel loca, deos ar. . . .
 patrem, et diva Arquis et Lana et montium Septe-
 montium (8). . . . illi faciunt, qui in iisdem locis aras
 vel ædes habent, præterea. . . . in alieno loco aut
 mercedibus habitant. Taceo Ascensum. . . . et Levi-
 colam ⁵⁶ a clivis; taceo deos Forculum a foribus,
 et Cardeam a cardinibus, et liminum Limentinum,
 sive qui alii inter vicinos ap. . . . num Janitorum
 adorantur. Quid enim magnum? cum et habeant
 in lupanaribus, in culinis, et in imo carcere; in
 i. . . itaque propr. . . aliisque Romanorum deis, quibus
 potius vitæ officia distribuuntur, taliter, ut cæteris
 deis opus non sit. Imo cum privatim apud Roma-
 nos deputentur, quos supra signavimus, nec facile
 foris cogniti, quomodo ea omnia illos præesse B
 voluerunt in omni genere humano, et in omni
 gente proveniant; ubi prædes eorum, non modo
 honore, sed ipsa quoque notitia carent. Sed enim
 quidam fructus et necessaria victui demonstra-
 verunt?

16. Quæso vos, cum dicitis invenisse illos, non
 confitemini prius fuisse quæ invenirentur. Cur
 ergo non auctorem potius honoratis, cujus hæc
 dona sunt, sed auctorem transfertis in reperto-
 res? . . . quam invenisset, utique auctori gratias egit, utique
 illum deum sensit; . . . ministerium institutoris; a
 quo et ipse institutus est qui invenit. . . . sum quod
 invenirentur. Ficum viridem Romæ nemo nove-
 rat. . . . um Cato senatui intulit; ut quo jam pro-
 vincia hostilis esset; cui sub. . . . semper instabat C
 exprimeret. Cerasum Cn. Pompeius de Ponto ⁵⁷. . .
 Italiæ provulgavit. Potuerunt mihi novorum apud
 Romanos pomorum. . . . ruisse præconium divini-
 tatis. Tam vanum hoc, quam etiam. . . . commenta
 deos haberi; quibus si comparentur nostræ æta-
 tis. . . . dignius posteris, quam prioribus consecra-
 tio competisset. . . . on in omnibus jam artificiis
 antiquitas exolevit, usu quotidiano instruente no-
 vitatem; atque adeo quos ob artes sanctifi. . . . in ip-
 sis artibus et provocatis in æmulis insuperatos.

607 17. Denique. . . . toribus suis non negatis om-
 nibus his quos deos antiquitas voluit, posteritas c. . .
 superstitionum. . . . I. præsumptio, cui. . . . bemus; pro-
 pterea scilicet Romanos totius orbis domi. . . . se, quod
 officiis religionum meruerint domina. . . . eis præva-
 leant. Nimirum Sterculus. . . . hoc imperium. . . . seu
 Romanorum distin. . . . tem extraneo potius. . . . tores
 et destitutores in. . . . ti, sepultique sunt. Ita nempe. . .
 oblitus antrum illud Idæum. . . . dissimum oderem.
 Nonne omni Capitolio. . . . ut illa potius terra regna-

ret. . . . posthabita Samo dilecta, et utique Ænea-
 darum ignibus adoleri. . . .

Hic illius arma,
 Hic currus fuit, hoc regnum dea gentibus esse,
 Si qua fata sinant, jam tunc tenditque fovetque (9).

Misera adversus fata non valuit. Nec tamen tan-
 tum honoris Romani satis decreverint, ut dediti-
 bus Carthaginem sibi, quantum Larentinæ, Si dei
 isti conferendi in pote. . . . uit enim Jupiter Cretæ
 et Saturnus Italiæ et Isis Ægypto. . . . regnaverunt,
 quibus etiam operati plerique traduntur. Itaque. . .
 mines facit, et dedititius Admeti cives romanos
 imper. . . . lem cultorem suum Cræsum ambiguis
 sortibus fallendo. . . . timebat deum verum constan-
 ter prænuntiare regno exc. . . . potestate regnandi
 quoque velut in urbes suas tueri. . . . . potuissent.
 Si Romanis præstitisse valuerunt. cur Athenas a
 Xerxe Minerva non defendit? vel cur Dellos de
 manu Pyrrhi Apollo non eruit? Servarint urbem
 Romam, qui sua perdiderunt! Si hoc religio-
 Romana meruit; atqui, non post summum impe-
 rium anctis jam rebus superstitio 608 quæsitæ
 est? etsi a Numa sacra introducta sunt, nondum
 tamen aut simulacris, aut templis res vestras di-
 vina frustrabant. Frugi religio et paupertina ni-
 superstitio, altaria temeraria, vasa sordida, et
 dor. . . . ex illis, et deus ipse nusquam. . . . religiosi,
 quam majores, quia religiosi. Atquin quomodo. . . .
 religionem, et deorum profundissimam curam impe-
 rium Romanis. . . . videri possit, quod læsis potius deis
 auctum est? Nisi fallor enim omne regnum vel im-
 perium bellis quæritur et bellis ampliatur. Porro. . .
 ib. et dei urbis. Nam eadem strages et mœnium et
 templorum, pares cædes et civium et sacerdotum,
 eadem rapinæ profanorum et sacrorum. Tot sa-
 crilegia Romanorum, quot trophæa; tot de deis
 quot de gentibus triumpho. Manent et simulacra
 captiva, et utique senti. . . . . os non amant. Sed
 quia nihil sentiunt, impune læduntur. . . . lædun-
 tur, frustra adorantur. Itaque quorum fastigium. . . .
 adultum est, non possunt videri religionis meritis,
 excrevisse. . . . nis sive lædendo creverunt. Regnum
 universæ nationes temporibus habuerunt, ut As-
 syrii, ut Medi, ut Persæ, ut Ægyptii. . . . aut penes
 quosdam, et tamen qui amiserunt, non sine religio-
 nibus et cultu, et de propitiis deorum mora. . . .
 cessit universa pene dominatio. Sors temporum ita
 volutat. . . . Quærite quis temporum vices ordinavit.
 Idem regna dispensat, et nunc penes Romanos
 eam summam, tanquam pecuniam de multis no-
 minibus exactam in unam arcam congregavit. Quid
 de ea statuerit, sciunt proximi ei.

Variæ lectiones.

⁵⁶ Rigalt. emend. Clivicolam. ⁵⁷ Leg. de Ponto primus Italiæ, etc., cf. Apol. 11, 2.

Commentarius.

(8) *Et montium Septemontium*. Lib. de Idololatria
 cap. 10. idem habet. *Etiam strenæ captandæ, et
 Septemontium, et brumæ*, etc. Celebritas autem erat
 quædam, ut nos alibi annotavimus, Romanis usitata

dicta a septem montibus, quæ in mensem Decem-
 brem incidebat, atque in honorem urbis conditæ
 hoc die strenæ captari solebant. LE PR.

(9) Virg. *Æneid.*, I, 20 et seqq.